

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav světových dějin

Diplomová práce

2018

Mgr. Mihail Ceropita.

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav světových dějin

Diplomová práce

Afirmace muslimského národa v Jugoslávii v letech 1953–1971. Analýza diskuse
The Affirmation proces of Muslim nation in Yugoslavia, 1953–1971. A Debate Analysis

Mgr. Mihail Ceropita

2018

Vedoucí: PhDr. Ondřej Vojtěchovský, Ph.D.

Na tomto místě chci poděkovat vedoucímu mé magisterské diplomové práce PhDr. Ondřeji Vojtěchovskému, Ph.D. a také prof. dr. Husniju Kamberovićovi a dr. Amiru Duranovićovi ze Sarajevské univerzity, za odborné vedení a cenné rady, bez nich by tato práce nevznikla.

Práce analyzuje jugoslávskou diskusi provázející proces uznávání bosenských muslimů za jeden ze šesti konstitutivních národů jugoslávské federace. Chronologicky je toto období vymezeno začátkem roku 1953, kdy bylo provedeno sčítání a vyšly v periodikách první články, které popisují bosenské muslimy jako národ, a rokem 1971, v němž bylo postavení Muslimů jako svébytného národa ukotveno v ústavním dodatku SFRJ.

Analýza se pokusí postihnout tuto diskusi jak na úrovni intelektuální, tak politické, a do jaké míry se tyto dvě roviny ovlivňovaly a prolínaly. Zvláštní pozornost bude věnována názorům muslimských intelektuálů. Rovněž se podíváme na postoj chorvatských a srbských intelektuálů k myšlence existence samostatného muslimského národa. Velká role v naší práci bude věnována studiu emigrantské muslimské, srbské a chorvatské literatury a periodik. Budeme se snažit odpovědět na otázku – zda a jak silně ovlivňovala exilová literatura vývoj bosenskeho problému v Jugoslávii. Práce bude zkoumat, jak a zda se přístup k muslimské otázce mezi muslimskými intelektuály odlišoval od přístupů a postojů přítomných mezi jejich srbskými a chorvatskými protějšky. Práce se pokusí ozřejmit, jakou roli v těchto diskusích hrály otázky náboženství a jazyka a jak uznání Muslimů za svébytný národ působilo na postavení republiky Bosny a Hercegoviny v rámci jugoslávské federace.

Pro analýzu tohoto problému byly shromážděny dobové publikace z fondu bosenského institutu „Adil Zulfikarpasić“ v Sarajevu, Národní knihovny Srbska a knihovny Matice srbské v Novem Sadě. Také během psaní této práce byli konzultováni odborníci Husnija Kamberović a Amir Duranović, kteří se specializují na období Titovy Jugoslávie v dějinách Bosny a Hercegoviny. V důsledku toho bylo shromážděno obrovské množství materiálu, které zahrnuje jak jugoslávské publikace také publikace exilových autorů. Všechny tyto články a knihy jsou pečlivě analyzovány na základě postoje autorů k muslimské problematice v Jugoslávii

Období 1953–1971 nebylo vybráno náhodou. V tomto časovém rozpětí se v podstatě završil proces. Na jeho počátku, v roce 1953, během tehdejšího sčítání lidu muslimský problém prvně pojmenoval ve svém článku Moše Pijade, což bylo jedním z předpokladů pro další rozvoj diskuse v poválečné Jugoslávii mezi politickou a kulturní elitou o dané problematice. Tato diskuze byla zpočátku poněkud slabá, ale již počátkem roku 1960 začala nabývat na síle a v roce 1967, po vydání eseje Muhameda Filipoviće, získala široký rozsah. Poté, co v roce 1971 jugoslávské vedení uznalo srbochorvatské muslimy za samostatný národ, diskuze na chvíli ustoupila. Koncept srbochorvatských muslimů jako národa pojmenovaného oficiálně Muslimové, který prosadila vláda, byl rozporuplný a nelogický. Po Titově smrti v roce 1980 problém opět vystoupil do popředí.

Klíčová slova Jugoslávie; Bosna a Hercegovina; Bosenci; Bosňáci; Muslimové; narodnostní otázka; narodnostní politika; nacionalismus; socialismus; intelektuálové

The paper analyzes the Yugoslav debate surrounding the process of recognizing Bosnian Muslims as one of the six constitutional nations of the Yugoslav Federation. Chronologically, this period is defined by the beginning of 1953, when the census was done and the first articles describing the Bosnian Muslims as a separate nation were published in the periodicals, and the year 1971, when the status of Muslims as an indigenous nation was anchored in the Constitutional Amendment.

The analysis will try to capture this discussion both at the intellectual and political levels and to what extent these two ones have been influenced and intertwined. Particular attention will be paid to the views of Muslim intellectuals. We will also look at the attitude of Croatian and Serbian intellectuals to the idea of the existence of a separate Muslim nation. A major role in our work will be devoted to the study of emigrant Muslim, Serbian and Croatian literature and periodicals. We will try to answer the question - whether and how strong the exile literature influenced the development of the Bosnian problem in Yugoslavia. The research will examine how and whether attitudes to the Muslim question among Muslim intellectuals differed from the opinions presented between their Serbian and Croatian counterparts. The work will attempt to clarify the role of religion and language issues in these debates, and how the recognition of Muslims as a distinct nation has influenced the position of the Republic of Bosnia and Herzegovina within the Yugoslav Federation.

To analyze this problem we used periodical publications from the funds of "Adil Zulfikarpašić" Bosnian Institute in Sarajevo, the National Library of Serbia and the Library of the Matica Srpska in Novi Sad. Also during of this thesis we had consultations with experts prof. Husnija Kamberović and Amir Duranović from University of Sarajevo, who specialize in the period of Titoist Yugoslavia in the history of Bosnia and Hercegovina. As a result, a huge amount of material has been gathered, including both the Yugoslav publications and the publications of exile authors. All these articles and books are carefully analyzed on the basis of the attitudes of the authors to the Muslim issues in Yugoslavia.

The period 1953-1971 was not chosen by chance. At this span, the process was essentially completed. At its inception, in 1953, during the census, the Muslim problem first was described by Moše Pijade in his article, which was one of the prerequisites for further development of discussion in post-war Yugoslavia between the political and cultural elite on the issue. This discussion was initially somewhat weak at the beginning of 1960 it began to gain strength and in 1967, after the release of the essay by Muhamed Filipović, gained a wide range. After 1971, when the Yugoslavian leadership recognized the Serb-Croatian Muslims as a separate nation, the debate retreated for a while. The concept of Serb-Croatian Muslims as a nation officially named by the government "Muslims" was controversial and illogical. And so after Tito's death in 1980, the problem once again came to the fore.

keywords: Yugoslavia; Bosnia and Hercegovina; Bosnians; Bosnjaks; Muslims; National question; National policy; Nationalism; Socialism; Intellectuals

Prohlašuji, že jsem magisterskou diplomovou práci vypracoval samostatně a uvedl všechnu použitou literaturu a prameny.

V Praze, dne 3 srpna 2018.

Mgr. Mihail Ceropita

Obsah

Úvod	8
1. kapitola. Pokusy o diskuzi o muslimské problematice v Jugoslávii a exilů v letech 1953-1960.	18
2. kapitola. Začátek formování etnického narace srbochorvatských muslimů a reakci na tento proces.1961–1966	33
3. kapitola. Mobilizace bosenské muslimské politické a kulturní elity kolem uznání muslimů svébytným národem.1967–1971.	49
Závěr	70
Literatura	74

Úvod

Problém existence samostatného slovanského muslimského národa v Bosně a Hercegovině má hluboké kořeny již v době tureckého dobytí tohoto území v druhé polovině 15. století. Akutním se tento problém stává ale až ve 20. století. Problém byl v tom, že bosenská muslimská inteligence se potýkala s obtížemi budování jednotné národní identity. Kdo jsou bosenští muslimové? Jaký je jejich příběh? Odkud pocházejí? Jaké jsou hlavní rozdíly mezi muslimskou populací a jejich sousedy, Srby a Chorvaty? Na tyto otázky hledali odpovědi jak bosenští intelektuálové, tak jejich kolegové se Záhřebu a Bělehradu. Tyto problémy jsou umocněny tím, že v Bosně neexistovala žádná univerzita nebo podobná vědecká a vzdělávací centra, jaká byla v srbském a chorvatském prostředí. Tato skutečnost hrála vedoucí roli v muslimském sebevědomí. Část muslimských intelektuálů byla pod chorvatským vlivem a nazývala se Chorvaty. Další část byla ve stejné míře pod srbským vlivem a připojila se k Srbům.

Situace se však změnila po roce 1945. Na území nové Lidové republiky Bosna a Hercegovina byly stanoveny nové kulturní instituce. Vlastní republikové univerzity, noviny a časopisy, rozhlas a televize do jisté míry pomohly slovanským muslimům v národním sebeurčení. Přesto však pozice bosenských muslimů nebyly zpočátku v Bosně a Hercegovině (BaH) silné ve srovnání se Srby a Chorvaty, kteří drželi vedoucí pozice v republikové vládě a ve Svazu komunistů. Nezapomeneme na vliv emigrace, která byla orientována antikomunisticky a měla své vlastní názory na bosenskou historii a modernitu. Tyto a mnoho dalších faktorů v rámci otázky sebeurčení bosenských muslimů budeme zkoumat v této práci.

Naše práce bude analyzovat jugoslávskou diskusi provázející proces uznávání bosenských muslimů za jeden ze šesti konstitutivních národů jugoslávské federace. Chronologicky bude toto období vymezeno začátkem roku 1953, kdy bylo provedeno sčítání a byly vydány první články, které popisují bosenské muslimy jako národ, a rokem 1971, v němž bylo postavení Muslimů jako svébytného národa ukotveno v ústavním dodatku SFRJ.

Analýza se pokusí postihnout tuto diskusi jak na úrovni intelektuální, tak politické, a do jaké míry se tyto dvě roviny ovlivňovaly a prolínaly. Zvláštní pozornost bude věnována názorům muslimských intelektuálů. Rovněž se podíváme na postoj chorvatských a srbských intelektuálů k myšlence existence samostatného bosňáckého

naroda. Velká role v naší práci bude věnována studiu emigrantské muslimské, srbské a chorvatské literatury a periodik. Budeme se snažit odpovědět na otázku – zda a jak silně ovlivňovala exilová literatura vývoj bosenskeho problému v Jugoslávii. Práce bude zkoumat, jak a zda se přístup k muslimské otázce mezi muslimskými intelektuály odlišoval od přístupů a postojů přítomných mezi jejich srbskými a chorvatskými protějšky.

Práce se pokusí ozřejmit, jakou roli v těchto diskusích hrály otázky náboženství a jazyka a jak uznání Muslimů za svébytný národ působilo na postavení republiky Bosny a Hercegoviny v rámci jugoslávské federace. V první kapitole budeme zvažovat muslimskou otázku ve světle jugoslávské a zahraniční žurnalistiky v letech 1953–1960. Jako výchozí bod vezmeme článek Moši Pijade „O sčítání lidu“ (*O popisu stanovništva*) v novinách „Borba“ ze dne 9. ledna 1953, ve kterém se autor zabývá v té době aktuální otázkou sebeidentifikace národů Jugoslávie, připomíná výsledky předchozího sčítání lidu a dává doporučení pro budoucnost. Tento článek je také důležitý, protože v něm vidíme začátek procesu uznání bosenských muslimů jako národa odlišného od srbské a chorvatské etnické komunity v rámci „jugoslávského lidu“ během přípravy sčítání lidu v roce 1953. Na rozdíl od předchozích článků se to liší tím, že Pijade bere v úvahu spíše náboženskou příslušnost muslimů jako základ pro národní svébytnost. Tuto kapitolu uzavřeme analýzou exilového článku Milenka Filipoviće v mnichovském časopisu „Tribus“ z roku 1960 jako jednoho z prvních článků napsaných jugoslávským vědcem v zahraničním časopise, který popisuje zvláštní etnickou situaci bosenských muslimů jako samostatné etnické skupiny.

Předmětem našeho výzkumu budou také články Adila Zulfikarpašiče napsané během tohoto období ve Vídni a v Curychu. Na začátku druhé kapitoly se zamyslíme nad článkem Envera Redžiče *Sociálně-historický aspekt v „národní příslušnosti“ muslimů z Bosny a Hercegoviny (Društveno-istorijski aspekt „nacionalnog opredjeljenja“ muslimana Bosne i Hercegovine)*. Tento autor je jedním z prvních v komunistické Jugoslávii, který se pokusil doložit zvláštnost historické cesty bosenských muslimů. Tuto kapitolu uzavíráme dobou pádu Aleksandra Rankoviće a vzestupem Đemala Bijediće (který měl dlouhý konflikt s Rankovićem) do funkce prezidenta Shromáždění Socialistické republiky Bosny a Hercegoviny (konec června – začátek července 1966 – doba Brionského pléna SKJ). Tato událost znamenala významný mezník jak v konfliktu mezi centralisty a příznivci větší nezávislosti republik, tak také ve vztahu k muslimské

otázce v Bosně a Hercegovině. Třetí kapitola začne zkoumáním esejí Muhameda Filipoviće „*Bosenský duch v literatuře –co to je?*“ (*Bosanski duh u književnosti – šta je to?*). Tato esej byla velmi důležitá, jelikož označila příchod nové etapy ve stranické a intelektuální diskusi o bosenské otázce. Nikdo se před březnem 1967 neodvážil publikovat dokument, který by byl v takovém rozporu s politikou strany. Eсей Filipoviće vyvolala ostré kritiky mezi stranickou nomenklaturou jak v Bělehradě, tak v Sarajevu. Další důležitou prací, která bude analyzována ve třetí kapitole, je kniha Salima Ćeriće „*Muslimové srbochorvatského jazyka*“ (*Muslimani srpskohrvatskog jezika*) z roku 1968. Tato kniha vzbudila ostré kritiky jak přívrženců bosenského sebeurčení (napr. Enver Redžić), tak i prochorvatských historiků a spisovatelů v Bosně i v Záhřebu (především redakční rada záhřebského časopisu *Kritika*). Tyto diskuse budou pojednány ve třetí kapitole. Závěrem shrnujeme výsledky naší studie. Vysvětlíme evoluční proces, kterým prošla bosenska otázka, a také připomeneme některé problémy, které nebyly vyřešeny. Tyto problémy jsou, jak se domníváme, velmi důležité pro pochopení ideologických procesů v BaH během rozpadu Jugoslávie a počátku války v letech 1992–1995.

Zdroje pro psaní této práce byly například články v novinách *Borba*, *Oslobođenje*, *Politika*, *NIN* a v časopisech *Život*, *Odjek*, *Pregled*, *Glasnik VIS*, *Socializam* a dalších časopisech. Byly také použity exilové časopisy *Amerikanski Srbobran*, *Hrvatski Glas*, *Bosanski pogledi* atd. V této práci také budeme analyzovat knihy a články Salima Ćeriće, Envera Redžiće, Atifa Purivatry atd. o bosenské problematice napsané v tomto období (1953–1971) v Jugoslávii.

Naše práce bude prvním dílem, které bude podrobně analyzovat a porovnávat dobovou publicistiku jak komunistické Jugoslávie, tak i jugoslávských emigrantů. V širším kontextu se však problémem uznání bosenských muslimů jako zvláštního národa samozřejmě zabývala již řada jiných autorů.

První knihou věnovanou bosenské otázce v socialistické Jugoslávii je práce Pedra Rameta *Nacionalismus a federalismus v Jugoslávii, 1963–1983* (*Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983*), publikovaný univerzitou v Indianě v roce 1983.¹ Důvod, proč bosenští muslimové až do roku 1968 nebyli uznáni za svěbytný národ, byl podle Rameta centralismus Aleksandra Rankoviće, který byl u moci až do léta roku

---

¹ Pedro RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983*, Bloomington 1984, s. 145-155.

1966. Na základě autorského rozhovoru s Aleksandrem Rankovicem z roku 1980 v knize uvádí, že až do roku 1966 mocenské špičky fakticky podporovaly tzv. integrální jugoslávství, tedy, že předpokládaným vývojem bylo splnutí všech národů v jediném jugoslávském národě. Toto je velmi kontroverzní výrok, který hrubým způsobem shrnuje celý proces poznání bosenských muslimů a popisuje to jako konfrontaci dobré sarajevské elity se zlým Bělehradem.² Dále autor uvádí, že srbská politická elita popírá svébytnost bosenských muslimů a jako příklad takových postojů uvádí výroky Dobrici Ćosiće.³ Autor nezapomíná ani na konflikt mezi Sarajevem a makedonským vedením, které se bálo "vyvlastnění" místních slovanských muslimů.⁴ A nakonec autor analyzuje, jak uznání bosenských muslimů za národ pomohlo při rozvoji sekulárního nacionalismu a islámského konzervatismu v Bosně.⁵ Obecně ale platí, že tento fragment knihy celkem přesně zaznamenává některé základy, ačkoli autorova interpretace nemůže být vždy přijata.

Prudký nárůst publikací o našem problému se objevil během rozpadu Jugoslávie a po začátku krvavých válek v Chorvatsku a Bosně. Začaly se objevovat i první dokumentární filmy popisující problémy regionu. Nejslavnější byl dokumentární seriál BBC *Smrt Jugoslávie (The Death of Yugoslavia)*, natočený v roce 1995 a publikovaný ve stejném roce v podobě knihy.⁶ V kapitole o důvodech vypuknutí války v Bosně a Hercegovině se autoři odvolávali na problémy národní identifikace bosensko-muslimské populace a reakce srbské a chorvatské elity. Ty na jedné straně viděly náboženskou zvláštnost bosenských muslimů, ale na druhé straně ani srbští ani chorvatští intelektuálové nechtěli uznat bosenské muslimy za samostatný národ. Jedni i druzí ve bosenských muslimech viděli srbské či chorvatské konvertity.⁷

Další kniha *Bosenští muslimové: popření národa (The Bosnian Muslims: Denial of a Nation)* byla publikována v USA v roce 1996. Její autorkou je Francine Friedman,

---

² Tamtéž, s. 146-147.

³ Tamtéž, s. 147. Viz také *Zadaci SK Srbije u razvoju medjunacionalnih odnosa I borbi protiv nacionalizma*, Beograd, 1978, 122-125.

⁴ Tamtéž, s. 150-151.

⁵ Tamtéž, s. 154-155.

⁶ Laura SILBER, Alan LITTLE, *The Death of Yugoslavia*, London, 1996.

⁷ Tamtéž, s. 207-209.

profesorka na Ballské Státní univerzitě v Muncii, Indiana (Ball State University).⁸ V této knize nás zajímá hlavně šestá kapitola pod názvem *Růst bosenského muslimského nacionalismu v době Tita (Growth of Bosnian Muslim Nationalism Under Tito)*⁹. Na začátku kapitoly autorka popisuje celkovou politickou a ekonomickou situaci v Jugoslávii po skončení druhé světové války.¹⁰ Friedmanová pokračuje v psaní o národní politice v ideologii Komunistické strany Jugoslávie.¹¹ Autorka píše o obtížích sladění komunistické ideje a panslavismu, který Marx a Engels odmítali jako reakcionářskou buržoazní ideologii.¹² V hlavní části kapitoly, která popisuje politický proces uznávání bosenských muslimů, autor píše, že první pokusy o uznání bosenských muslimů se objevily už koncem čtyřicátých let. Jedním z důvodů pro to je činnost antikomunistické organizace „Mladí muslimové“.¹³ Na druhé straně se komunistickému vedení podařilo jmenovat absolutně loajálního vůdce islámské rady Ibrahima Kemuru, který reformoval islámskou radu. Zvláštní roli podle názoru Friedmanové ve vývoji muslimského sebevědomí sehrálo založení Komunistické strany Bosny a Hercegoviny v roce 1949.¹⁴ Současně obrovskou roli hraje zavedení nadnárodní kategorie „Jugoslávec“ do sčítacích listů. To podle autora bosenským muslimům pomohlo, aby se konsolidovali.¹⁵ Jedním z hlavních důvodů, podle autora, který přispěl k uznání bosenských muslimů jako samostatného národa, byly události tzv. „maspoků“. Uznání muslimů za etnickou skupinu znamenalo velké problémy. Sarajevská elita chtěla rozšířit svůj vliv na další republiky, například na Makedonii a Srbsko, což vyvolalo obavy v Bělehradě a ve Skopje a podle autorky nepředstavovalo posílení ideologie bratrství a jednoty.

---

⁸ Francine FRIEDMAN, *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, Colorado, Westview press, 1996.

⁹ Tamtéž, s. 143-175.

¹⁰ Tamtéž, s. 143-146.

¹¹ Tamtéž, s. 146-149.

¹² Ke vztahu zakladatelů marxismu k jihoslovanskému obyvatelstvu viz Hermann WENDEL, *Marxism and the Sothern Slav Question*, Slavonic Review, 2, December 1923, s. 289-307.

¹³ Francine FRIEDMAN, *The Bosnian Muslims*, s. 149-152.

¹⁴ Tamtéž, s. 153.

¹⁵ Tamtéž, s. 154,

V závěru kapitoly autorka shrnuje proces rozpoznání muslimů jako samostatného národa.¹⁶ Za prvé je to podpora muslimské elity v Bosně, jejíž většina se necítila ani jako Srbové, ani jako Chorvati. Za druhé, uznání bosenských muslimů bylo významným krokem zahraniční politiky, jehož cílem bylo posílit vztahy se zeměmi arabského světa a s Tureckem, protože mnohé z těchto zemí byly skeptické vůči komunistickému a nereligioznímu státu. Maršal Tito chtěl také podle autora rozšířit svůj vliv v zemích třetího světa, jako hlava vedoucího státu Hnutí nezúčastněných zemí. Posledním argumentem autorky je obava jugoslávských orgánů z myšlenek „bosenského národa“, které pocházely z exilového Bosňáckého institutu, Pokoušeli se proto vytvořit vlastní protiváhu k těmto myšlenkám. Jak Friedmanová poznamenává, Svaz komunistů Jugoslávie přesto nikdy nedokázal vytvořit konzistentní sekulární ideologii. Tato skutečnost se nakonec stala příčinou islamizace bosenské „muslimské“ společnosti koncem 80. let, což pak bylo podle ní jedním z důvodů války v letech 1992–1995.

V roce 1994 v Londýně byla vydána kniha historika Noela Malcolma z Cambridžské univerzity *Bosna: Krátká historie (Bosnia: A Short History)*.¹⁷ Ve 14. kapitole *Bosnia in Titoist Yugoslavia 1945–1989*¹⁸ autor píše, že jugoslávská politika 40. a 50. let byla ve vztahu k bosenským Muslimům v souladu s tehdejší politikou takzvaného „jugoslavismu“. Na počátku šedesátých let však došlo ke změnám, které vedly k pádu této ideologie, kterou Noel Malcolm v žádném případě nedokáže vysvětlit.¹⁹ Autor negativně popisuje postavy Aleksandra Rankoviće a vůdce bosenských komunistů padesátých let Djuru Pucara Starého, kteří podle názoru autora utlačovali bosenské muslimské obyvatelstvo ve prospěch Srbů. Autor rovněž zaznamenává negativní reakci vedoucích členů Komunistické strany Makedonie na vyhlášení existence Muslimů jako samostatného národa v SFRJ.²⁰ Obecně lze říci, že uznání Muslimů v roce 1968 jako národa a ústavní dodatek z roku 1971 přispěly k hospodářskému rozvoji Bosny, ale také vyvolalo problémy s částí intelektuální elity v Záhřebu a Bělehradu, které považovaly bosenské muslimy za Srby a Chorvaty.²¹

---

¹⁶ Tamtéž, s. 164-168.

¹⁷ Noel MALCOLM, *Bosnia: A Short History*, London, 2002.

¹⁸ Tamtéž, s. 193-212.

¹⁹ Na straně 198 autor píše, že nerozumí příčině tohoto jevu.

²⁰ Tamtéž, s. 199.

²¹ Tamtéž, s. 201-202.

Kniha Noela Malcolma je v celku rozporuplná. Na jedné straně se autorovi podařilo vytvořit krátkou „esej“ o historii Bosny a zahrnout do ní mnoho klíčových událostí. Na druhou stranu snadno rozpoznáme anti-srbskou tendenci autora (například - popis politiky a osobnosti Rankoviće). Na třetí stranu autor nedokazuje na zdrojích mnoho důležitých faktů. Malcolm například píše, že proti prohlášení bosenských muslimů za samostatný národ byl Dobrica Ćosić, aniž by své tvrzení jakkoliv doložil odkazem na Ćosićovo dílo.²² Také vidíme hodně citátů jiných autorů-slavistů (např. W. Hopkena a S. Rametové), což nám umožňuje posoudit druhotnou povahu této práce ve vztahu k výše uvedeným autorům.

Jedna z prvních knih vydaných po válce z let 1992–1995, popisujících historii bosenského národa je práce Mustafy Imamoviće *Dejiny Bosňáků (Istorija Bošnjaka)*, vydaná v roce 1997. Poté Imamović stručně uvádí seznam prací autorů probosenské orientace, které byly napsány koncem 60. a začátkem 70. let (pr. Salim Ćerić i Atif Purivatra) i důležitých událostí.²³ Poté v roce 2008 Imamović vydal knihu s poznámkami o bosenské literatuře a publicistice, kde uvádí své reflexe knih Redžiče, Ćeriće, Purivatry atd.²⁴

V souvislosti s touto problematikou by měla být zmíněna kniha *Bosenská politika ve XX. století* Šaćira Filandry (*Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998). Tyto události autor popisuje jako druhé bosenské a muslimské obrození.²⁵ Autor popisuje klíčové problémy poznávání Bosňáků jako samostatného lidu, především problém náboženského a sekulárního prvku v etnické identitě.

V roce 1999 sarajevský filolog Dževad Jahić (nar. 1948) vydal knihu *Bosňácký národ a jeho jazyk (Bošnjački narod i njegov jezik)*.²⁶ Navzdory skutečnosti, že se kniha věnuje problémům bosenského jazyka, autor také popisuje problém afirmace bosenských muslimů.²⁷ Autor uvádí jako příklad čtyři knihy, které nejvíce pomohly

---

²² Tamtéž, s. 199.

²³ Tamtéž, s. 565-566.

²⁴ Mustafa IMAMOVIĆ, *Knjige i zbivanja*, Sarajevo, 2008.

²⁵ Šaćir FILANDRA, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998, s. 231-240.

²⁶ Dževad JAHIĆ, *Bošnjački narod i njegov jezik*. Sarajevo, 1999.

²⁷ Tamtéž, s. 43-51.

rozvíjet národní sebevědomí bosenských muslimů.²⁸ Ze všech knih autor nejvýše hodnotí knihu Kasima Suljeviće, která popisuje jazykové, kulturní a náboženské charakteristiky bosenských muslimů. Samotný Jahić také uvádí bosenský jazyk jako základní kámen národní identity.

Další zajímavá práce pro nás je kniha Envera Redžiće *Sto let muslimské politiky v pracích a diskusích historické vědy. Geneze myšlenky bosenského, bosenského národa (Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije)*, publikovaná v roce 2000.²⁹ Tato kniha je napsána na pomezí vědy a žurnalistiky, protože autor byl sám přímým účastníkem mnoha událostí v intelektuálním životě Bosny ve druhé polovině 20. století. Kniha představuje zajímavé autorské hodnocení předních vědců, politiků, spisovatelů a publicistů v Bosně a v Jugoslávii. Ve stejném roce se objevil článek Muhidina Pelešiće o obrazu bosenských dějin v srbské historiografii.³⁰ Současně se objevují knihy popisující bosenskou náboženskou literaturu, příkladem je kniha Enesa Kariće z roku 2004.³¹

Dále stojí za zmínku sbírka článků *Debaty o národní identitě Bosňáků (Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka)* z roku 2009. Mezi těmito články je třeba zmínit práci Hannese Granditse *Ambivalentnosti v socialistické národnostní politice Bosny a Hercegoviny v pozdních 60. a v 70. letech: perspektivy shora a zdola (Ambivalentnosti u socialističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: perspektive odozgo i odozdo)*.³² V tomto článku autor zvažuje jak ekonomické, tak politické předpoklady pro vznik jediné socialistické republiky BaH. To je velmi zajímavé, abychom pochopili procesy, ke kterým došlo během sporů o „bosenskou národnost“. Existuje však jedna věc, s níž stojí za to částečně souhlasit. Autor článku píše, že

---

²⁸ Jedná se o tyto knihy: *Nacionalni i politički razvitak Muslimana* Atifa Purivatry z roku 1969; *Muslimani srpskohrvatdkog jezika* Salima Čeriće z roku 1968; *Od tradicije do identiteta* Muhameda Hadžijahiće z roku 1974 a *Nacionalnost Muslimana* Kasima Suljeviće z roku 1981.

²⁹ Enver REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*. Sarajevo 2000.

³⁰ Muhidin PELEŠIĆ, *Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini*. in: *Prilozi*, 29, 2000, s. 367- 403.

³¹ Enes KARIĆ, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. stoljeća*, Sarajevo, 2004.

³² *Rasprave o nacionalnom identitetu Bosnjaka*. ur. Husnija Kamberović. Sarajevo, 2009. 15-39.

uznání muslimského národa (s velkým „M“) vzniklo z politických důvodů. Nemůžeme přesto zapomínat na diskusi, která se vedla od 19. století ohledně vazalské příslušnosti bosenských bánů a králů a otázky jejich národnosti. Bez těchto okamžiků nebudeme schopni pochopit, proč jugoslávská vláda zvolila spíše myšlenku existence muslimského národa, než aby podporovala „bosenskou teorii“ Envera Redžiće o historické kontinuitě bosenských muslimů ve vztahu ke středověkému bosenskému státu. To znamená, že v těchto výzkumech a diskusích politika a historická věda byly použity na stejné úrovni. Podrobněji se tímto problémem budeme zabývat v analýze prací Envera Redžiće a Salima Ćeriće.

V této sbírce je také třeba věnovat pozornost článku Husniji Kamberoviće *Bosňáci v roce 1968: politický kontext uznání národní identity (Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta)*³³ a Xaviera Bougarela *Od „muslimů“ po „Bosňáky“: otázka národního jména bosenských muslimů (Od „Muslimana“ do „Bošnjaka“: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana)*.³⁴ V prvním článku autor píše na základě archivních dokumentů o politické situaci ve Svazu komunistů Jugoslávie (což je také jedno z ústředních témat studií H. Kamberoviće). Kamberović se pak krátce věnuje problému bosenských muslimů ve svých knihách *Chůze po trní (Hod po trnju)*,³⁵ první biografie Džemala Bijediće³⁶ a článku o vztahu Tita k identitě bosenských Muslimů.³⁷ Ve druhém článku, Bougarel vybírá základní politické milníky, které vedly k uznání bosenského muslimského národa – z fungování jugoslávské muslimské organizace. Článek má přehledový charakter a popisuje pouze hlavní události.

Z nedávných prací věnovaných bosenské problematice v Titově Jugoslávii stojí za zmínku monografie bosenské historičky Ivy Lučićové, která dnes vyučuje na

---

³³ Tamtéž, s. 59-83.

³⁴ Tamtéž, s. 117-136. Nas budou zajímat stránky 122-123.

³⁵ Husnija KAMBEROVIĆ, *Hod po trnju. Iz Bosansko-hercegovačke historije 20 stoljeća*, Sarajevo, 2011.

³⁶ Husnija KAMBEROVIĆ, *Džemal Bjedić: politička biografija*, Sarajevo, 2017.

³⁷ Husnija KAMBEROVIĆ, *Josip Broz Tito i nacionalni identitet muslimana u Bosni i Hercegovine – dva viđenja*, in: *Tito – viđenja i tumačenja*. ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd, 2011, s. 274-282.

univerzitě v Uppsale.³⁸ Kniha vychází z přístupných materiálů ze sbírky Archivu Bosny a Hercegoviny a Archivu Jugoslávie. Hlavním problémem knihy je to, že autorka používá velmi málo materiálu z bosenských novin, časopisů a knih publikovaných v Sarajevu během tohoto období (pouze nejznámější díla Redžiče, Čeriće, Purivatry a Čemerliće jsou podrobně zmíněna v této knize). Další vážnou nevýhodou knihy je, že autorka ignoruje obrovskou srbskou a chorvatskou literaturu o tomto období, napsanou jak v Jugoslávii, tak v zahraničí.

Problém bosenských muslimů byl také zaznamenán v moderní srbské historické literatuře. Za prvé stojí za zmínku příklad z knihy *Dějiny Republiky Srbské* Čedomira Antiće a Nenada Kecmanoviće (*Istorija Republike Srpske*)³⁹, vydané u příležitosti 25. výročí prohlášení Republiky srbské na území Bosny a Hercegoviny. Autoři píšou, že proces budování nového bosenského národa byl velmi nucený a způsobil velkou škodu sousedním národům – Srbům a Chorvatům. Podobně autoři nezapomínají na kulturní a historické spory mezi Bosňáky a jejich sousedy, stejně jako na skutečnost, že Srbové a Chorvaté se neidentifikovali s Bosnou a Hercegovinou a byli kulturně součástí Srbska a Chorvatska. Národní požadavky bosenských muslimů podle srbských autorů, snižují posílení islámské tradice, což je spíše kontroverzní, zejména proto, že své argumenty nedokládají žádnými důkazy. Samostatné články se také objevily v srbských historických časopisech, například dílo Dragana Novakoviće,⁴⁰ věnované vlivu Islámského náboženského společenství (*Islamska verska zajednica, IVZ*) na národní identitu Bosňáků.

Konečně stojí za zmínku popis bosenské otázky v české historiografii. Stručný popis problému existence muslimského národa se objevuje v pracích Ladislava Hladkého,⁴¹ Ondřeje Žíly⁴² a Mihada Mujanoviće.⁴³

---

³⁸ Iva LUČIĆ, *Im Namen der Nation: Der politischer Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien, 1956–1971*, Uppsala, 2016.

³⁹ Čedomir ANTIĆ – Nenad KECMANOVIĆ, *Istorija Republike Srpske*, Beograd, 2016, s. 233-235.

⁴⁰ Dragan NOVAKOVIĆ, *Islamska zajednica i nacionalno opredjeljenje muslimana u socialističkoj Jugoslaviji*, in: *Istorija 20 veka*, 2, 2008, s. 461-475.

⁴¹ Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno, 2006.

1. kapitola. Pokusy o diskuzi o muslimské problematice v Jugoslávii a exilů v letech 1953-1960.

Jakou prací bychom měli začít zkoumaní debaty o muslimské otázce? Za prvé, musíme zvážit článek *Muslimská otázka* Veselina Masleši (1906–1943). Proč bychom měli udělit výjimku pro tento článek, napsaný v roce 1942? Protože Masleša, hlavní řečník na prvním setkání Antifašistické rady národního osvobození Jugoslávie (*Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije, AVNOJ*) v Bihači v listopadu 1942 (název referatu je *Národní osvobozenecký boj a vytvoření protifašistické rady*), v tomto článku formuluje následní jedno a půl desetiletí oficiální postoj komunistické strany k muslimské otázce a jejímu budoucímu řešení. Tato práce bude poté citována jinými autory, někteří s ní budou souhlasit a jiní budou argumentovat a zdůrazňovat chyby autorovy interpretace.

Na začátku článku autor píše o potřebě zabývat se muslimskou otázkou. To musí být provedeno s cílem pomoci muslimům v boji proti okupaci a naopak získávání této pomoci. Ali teorie o muslimském narodu by však měla být bez předsudků. A proto musí být v souladu s marxisticko-leninskou doktrínou.⁴⁴ Obecně platí, že autorovy článek se prolíná v myšlenkách s Leninovým článkem *O právu národů na sebeurčení*.⁴⁵ Autor, stejně jako Lenin, píše, že národy musí mít ekonomické vazby, musí žít na jediném a spojitém území a také mají psychologické a kulturní odlišnosti od svých sousedů. Co Masleša z těchto důvodů ne vidí mezi Muslimy.⁴⁶ Všechny rozdíly od ostatních národů

---

⁴² Ondřej ŽÍLA, *Jedna si jedina moja domovina?: Etnodemografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945-2013*, Praha, 2015; Ondřej ŽÍLA, *Bosna a Hercegovina*. In: Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje, Praha, 2016.

⁴³ Mihad MUJANOVIĆ, *Muslimové, a ne mohamedanci! Ke kořenům bošňackého národního hnutí v letech 1878–1918*, Praha, 2018, s. 17-18.

⁴⁴ Veselin MASLEŠA, *Muslimansko pitanje*, in: Dela. Druga knjiga, Sarajevo, 1954, s.149-150.

⁴⁵ Vladimir Ilijič LENIN, *O prave nacij na samoopredelenie*, in: Polnoje sobranije sočinenij, t. 25, s. 255-320.

⁴⁶ Stejného názoru byl Edvard Kardelj „Židé jako celek nejsou národ, nemají společné ekonomické vztahy a jediný jazyk... Také nemůžeme říkat, například, že muslimové v Jugoslávii jsou národ, ačkoli, se jednotlivě, necítí se ani Srby ani Chorvaty, a ačkoli, vzhledem k tomu, určitě tvoří zvláštní etnickou skupinu.“ viz Edvard KARDELJ – SPERANS, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* in: Kultura, Beograd, 1960, s.104

autor vysvětluje náboženskými důvody.⁴⁷ Příznačné je, že autor píše, že muslimové mluví srbsky a chorvatsky.⁴⁸ S největší pravděpodobností autor chápal obtížnou politickou situaci v Bosně, když v letech nezávislého chorvatského státu muslimové byli uznáváni jako Chorvaté podle původu a část bosenské elity tuto myšlenku přijala.⁴⁹

Dále Masleša kritizuje myšlenku vytvoření a uznání bosenského a muslimského národa. A opět, pod vlivem Leninových idejí, autor píše, že jen dlouhý osvobozenec boj může vytvořit jednotný a silný národ. Boj muslimů byl za osvobození jejich feudálních pánů před útlakem Istanbulu. A to je podle autora mrtvý a ne-progresivní způsob národního vytvoření. Begovat⁵⁰ a muftijat byli nositeli této myšlenky a v době Rakouska-Uherska a královské Jugoslavií. Poté se museli přizpůsobit okolnostem a opustili tradiční feudální vztahy ve prospěch čistě náboženských a politických.⁵¹

V královské Jugoslavií museli bosenská muslimská čelit vážnému problému. Toto z definice autora představuje srbský a chorvatský nacionalismus.⁵² A v této situaci bosenský begovat nemohl pomoci muslimům pro jejich vývoji a v boj proti tlaku Bělehradu a Záhřebu. Celá třetí část článku je věnována problémům a konfliktům mezi muslimy a Bělehradem se Záhřebem. Závěr z tohoto textu je, že žádný z muslimských sousedů nepodporuje a nebude podporovat žádné bosenské nebo muslimské ideje. Muslimové se proto musí spolehnout jen na sebe. A jako výsledek tohoto „seberozvoje“ muslimů musí být podpora partizánů Tita.

Zkusme to shrnout. Článek je nepochybně ideologický. Z jedné strany autor odsuzuje bosenskou muslimskou šlechtu a duchovenstvo jako příznivce feudálních pozůstatků a útlaku obyčejných muslimů. Na druhou stranu autor ze stejného důvodu odsoudil srbskou a chorvatskou elitu. Současně však na závěru autor nedává odpověď na otázku, jaká by měla být řešení.⁵³

---

⁴⁷ V. MASLEŠA, *Muslimansko pitanje*, s. 152.

⁴⁸ Tamtéž, s. 152.

⁴⁹ Více viz Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945.*, Zagreb, 2009.

⁵⁰ *Beg*, *bej* nebo *bey* je původně turecké označení kmenového náčelníka v muslimských zemích, zhruba odpovídající evropskému titulu vévody.

⁵¹ V. MASLEŠA, *Muslimansko pitanje*, s. 155.

⁵² Tamtéž, s. 158 a 165.

⁵³ Tamtéž, s. 164-166.

Po vytvoření socialistické Jugoslávie v roce 1943 proběhne skoro devět let, než se bosensko-muslimská otázka znovu objeví v tisku. Abychom ilustrovali situaci kolem bosenských muslimů, pojďme se obrátit k analýze rozhovoru reisa-el-ulemy Ibrahima Feiče pro deník *Oslobođenje* (*Osvobození*) *Muslimové nové Jugoslávie žijí a jednají ve svobodě a rovnoprávnosti, kterou v minulosti nikdy neměli* (*Muslimane nove Jugoslavije žive i djeluju u slobodi i ravnopravnosti kakve u prošlosti nikada nisu imali*).⁵⁴ Rozhovor byl věnován Celosvětové islámské konferenci v pákistánském městě Karáčí. Problémem bylo, že usnesení této konference kritizovalo situaci v komunistických zemích, včetně Sovětského svazu a Jugoslávie. Tento rozhovor měl dokázat, že nikdo nedovolí pronásledování muslimů v Bosně. Feič říká, že všechny procesy v socialistické Jugoslávii jsou organizovány pouze proti skutečným zločincům a lidem, kteří podporují etnickou nenávist v zemi. Jinak on ptají, proč namísto zástupců islámské unie Jugoslávie pozvali emigranty (s největší pravděpodobností, muslimy-ustašovce), kteří bojovali na straně nepřítelů. Později se seznámíme s myšlenkami emigrace o bosenském sebeurčení. Nyní by se mělo říci, že tento rozhovor symbolizuje skutečnost, že v Jugoslávii byla národní otázka zpočátku velmi tvrdě umlčena nebo její odpověď byla přepracována ve směru „přatelství národů“. Ano, existovaly výjimky které prošly přes cenzuru, ale to bylo velmi zřídka.

Co se týče otázky bosensko-muslimského sebeurčení, čteme, že se v řešení tohoto problému bělehradská vláda ocitla ve slepé uličce ideologických problémů. To se nejvíce projevilo během sčítání lidu z roku 1948, kdy velké množství bosenských muslimů ve sloupci „národnost“ napsalo, že jsou "neurčití". Tento problém musel být nějak vyřešen. A tehdy na počátku padesátých let se objevily první možnosti řešení tohoto problému mezi bosenskou a celojugoslávskou elitou. Následující článek bude ze stejného zdroje. On popisuje osud *Bosensko-tureckého učitele*⁵⁵ Ibrahima Berbiće - autora prvního bosensko-tureckého a turecko-bosanského slovníku. Toto je jedna z prvních zmínek v bosenském komunistickém tisku o bosenském jazyce v pozitivním kontextu. Také v článku není kritika politického režimu Rakousko-Uherska a Benjamina Kallajih.

---

⁵⁴ Oslobođenje, 28. března 1952, s. 2.

⁵⁵ Ali-Rizo HADŽIOMEROVIĆ, *Naš zemljak Ibrahim Berbić napisao je prvu tursko-bosansku i bosansko-tursku gramatiku*. in: Oslobođenje, 8. července 1952, s. 8.

Pojďme se podívat na analýzu jednoho z klíčových článků o Bosně. Tento článek *O sčítání lidu* Moše Pijadeho byl vytištěn v novinách *Borba* 21. ledna 1953.⁵⁶ Autor v tomto článku píše o problémech, s nimiž se vláda bude potýkat při provádění sčítání lidu. Pijade považuje muslimský problém za jeden z těchto problémů. Na začátku svého článku autor tradičně kritizuje královský režim ve staré Jugoslávii. On píše, že dotazník o sčítání lidu z roku 1921 vůbec nemá sloupec „národnost“. Dotazník z roku 1931 byl lepší, ale měl pouze dvě možnosti ve sloupci „národnost“ – Jugosloven nebo jiný (Albánc, Čech, Němec atd.). Povalečný dotazník o sčítání lidu z roku 1948 neměl ani sloupec o mateřském jazyku, ani o náboženství. A to je jeden z důvodů konfliktu mezi bosenskými muslimy a vládou. Pak autor píše, že koncept muslimů není spojen s konceptem „národnosti“, ale pouze s náboženstvím. A to je pro nás velmi důležité. Protože se tento pohled později změní na „muslimové jsou národ“. Ale vraťme se k analýze textu. A jaké je autorské řešení této situace? Autor navrhuje, aby v dotazníku o sčítání lidu byl uveden sloupec „jihoslovanští muslimové“. To by bylo logické, protože bosenská muslimská populace mluvila srbochorvačtinou a měli slovanský původ.

Další článek vyšel na začátku roku 1953. To je článek Spiro Kulisića *Úvahy o původu muslimů v Bosně a Hercegovině (Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini)*.⁵⁷ Na začátku článku autor vznáší otázku procentního poměru islamizovaného slovanského a cizího islamského neslovanského elementu. Kulisić konstatuje, že není třeba mluvit o přítomnosti velkého počtu smíšených manželství mezi cizím a domorodým obyvatelstvem. Autor píše o antagonismu mezi Turky a Slovany, kteří se obrátili na islám.⁵⁸ Je také třeba poznamenat, že ne všichni přistěhovalci byli etničtí Turci. Mnozí pocházeli ze Srbska, Řecka a Bulharska. A ti byli mnohem ochotnější přijít do kontaktu s místním obyvatelstvem. Což vidím ve příkladě Sarajeva. Na druhou stranu ve městě Visoko bylo mnoho arabských osadníků a v Bihaći - z Malé Asie, což ukazuje analýza bosenských šlechtických rodů ze Bosenské krajiny. Na závěr autor píše, že bosensko-muslimská populace má smíšený původ a nemůže mít žádný konečný kořen. Potom autor pokračuje v analýze konkrétních příkladů.

---

⁵⁶ Moša PIJADE, *O popisu stanovništva*, in: *Borba* 21. I. 1953, s. 3.

⁵⁷ Spiro KULIŠIĆ, *Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini*. in: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1953, s. 145-158.

⁵⁸ Tamtéž, s. 147.

Největší zájem pro nás je poslední část článku, kde se autor pokouší postavit svou teorii etnogeneze bosenských muslimů.⁵⁹ Pokud krátce vyprávíme autorovy myšlenky, dostaneme následující názor: Slovanské osídlení Bosny, které se spojilo se středověkým bosenským státem, po tureckém dobytí začalo postupně přecházet k islámu. Tato populace středověké Bosny zachovala své staré tradice, které vidíme v moderní muslimské populaci na tomto území. Ale také získali spoustu nových věcí z osmanského elementu, který přišel ve 15 století. Právě z těchto komponentů vzniká moderní bosenská muslimská identita. Samozřejmě, že v různých částech Bosny byly různé počty muslimských emigrantů. Ale výsledek byl jeden: po přijetí islámu se obyvatelé některých oblastí Bosny oddělili od katolického a ortodoxního obyvatelstva ve svůj, společni se Turky, vlastní millet, což mnohým z nich pomohlo v kariéře.

Závěr článku je následující. Na území Bosny existuje samostatný muslimský národ. Tento národ žije podle kánonů islámské morálky, ale zároveň respektuje tradice, které se vztahují k pre-tureckému období.⁶⁰

V článku Nedima Filipoviće *O vzniku feudálního majetku muslimské bosenské šlechty (O nastanku feudalnih posjeda muslimanskog bosanskog plemstva)*⁶¹ se píše, že osmanští Turci dokázali zachovat privilegium staré bosenské elity, když se přestěhovali do turecké služby. V tomto případě islamizace elity byl docela silná, protože Istanbul chtěl dosáhnout celkové poslušnosti místní šlechty. Situace byla odlišná v postoji Turků vůči místním rolníkům, kde se ukázalo, že islamizace je povrchnější.⁶² Rolnické masy konvertovaly k islámu více formálně, za účelem získání obchodních a daňových úlev. To pomohlo zemědělcům, podle autora, aby se zachovala tradice, které jsou zděděné z bogomilství. Tyto dva faktory umožňují autorovi zaujmout pozitivní postoj k tureckému období historie Bosny.⁶³ Tato prohlášení budou v budoucnu opakovaně způsobovat kritiku.

První práce, která popisuje samostatné sebevědomí bosenských muslimů na rozdíl od Srbů i Chorvatů, je práce Smaila Baliće *Etický páteř bosensko-*

---

⁵⁹ Tamtéž, s. 154-157.

⁶⁰ Spiro KULIŠIĆ, *Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda Bosne i Hercegovine*, in: Pregled, Sarajevo, XIII, 1961, br. 1, s. 9-16.

⁶¹ Pregled, mart 1953, s. 386-393.

⁶² Tamtéž, s. 392.

⁶³ Tamtéž, s. 386-387, 392.

herzegovinských muslimů (Etičko naličje bosansko-hercegovačkih Muslimana). Kniha byla publikována ve Vídni v roce 1952.⁶⁴ Ve své práci se Balic snaží dokázat, že islám hrál rozhodující vliv na kulturu Bosňanů. Tato práce neurčuje přímo bosenské Muslimy s Chorvaty. Ale autor píše o Chorvatcích se sympatií, jako o těch, kteří rozumí duši muslimů.⁶⁵ Zatímco mezi srbských historiků Balić volí Jovana Cvijiće jako více věrohodného v popisu muslimů ve svých knihách, ale posuzuje te knihy (především *La Peninsule Balkanique*) více zdrženlivě. Kniha má obecně prozápadní charakter. Popisuje bosenský národní charakter jako blízký chorvatské mentalitě. Současně ale autor uvádí, že islám pomáhá zachovat mnoho zvyků od doby bosenského království a zároveň zavést nové tradice založené na šaríji. A proto jsou Bosnianští muslimové blízcí Chorvatům, jsou oddělenými lidmi.

Jako odpověď na knihu Balića a uvahy o tomto tematu v novinách *Američki hrvatski glasnik* byl vydan rad clanku Aziza Cengice pod obecnim nazvem „*Nekolik slov na tema knjige Dr. Balića „Etnický postoj bosenských muslimů“ (Nekoliko riječi na temu knjige dr. Balića „Etničko naličje bosanskohercegovačkih muslimana“)*“.⁶⁶ V techto clancich autor velmi vysoce hodnoti knihu Balića a take uvadi sve myslenky o puvodu bosenskyh muslimu a o jejich vztazich s ostatnimi narodami.

Proto že máme před sebou články z novin Chorvatske Rolnicke Strany, nevidíme kritické poznámky autora v souvislosti s chorvatskou národní politikou v Bosně. Hlavním předmětem kritiky jsou Černohorci zejména dynastie Negoše.⁶⁷ Autor kritizuje srbské historiky meziválečné Jugoslávie za falešnou interpretaci národní politiky osmanského Turecka⁶⁸ a pak obecnou politiku srbských a jugoslávských organu v Bosně.⁶⁹ A pouze na začátku a na konci rady článku autor

---

⁶⁴ dr Smail BALIĆ, *Etičko naličje bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Beč, 1952.

⁶⁵ Například, když píše velmi komplementárně o Ante Starčeviče. Viz Tamtéž, s. 15.

⁶⁶ Aziz ĆENGIĆ. *Nekoliko riječi na temu knjige dr. Balica „Etničko naličje bosanskohercegovačkih muslimana.“* in: *Američki hrvatski glasnik. siječanj – travanj 1953.* citovan podle sbirky: Hemeroteka Adil Beg Zulfikarpašića, knjiga XVIII, Sarajevo, 2005. Zde stojí za zmínku, že v názvu článku název knihy Balića byl napsán s překlepem.

⁶⁷ Tamtéž, s. 13-14.

⁶⁸ Tamtéž, s. 16.

⁶⁹ Tamtéž, s. 18-19.

piše o osobních zvláštlostech bosenských muslimů.⁷⁰ Hlavní závěr tohoto cyklu je následující: Muslimska morálka a tzv. „pravda starého věku“ povyšují Bosňany proti Srbům a Černohorcům. Chorvaté a Turci jsou v těchto článcích označeni za oběti srbské nespravedlnosti a národy ducha blízkého Muslimům. Mnohem později Čengić podpoří myšlenku chorvatského původu bosenských muslimů.

Jeden z následovníků teorie chorvatského původu bosenských muslimů byl právník Vatroslav Murvar (1920–1997). Narodil se v Mostaru, bývalý člen ustašovského hnutí, v roce 1945 opustil Jugoslávii. Jeho první známou prací byla kniha *Na zdrojích falešnosti (Na izvorima neistina, I-II, Zagreb, 1941)*. V této knize je autor velmi kritický a někdy i negativně popisuje srbskou ideologii nových a moderních časů. Kniha byla jednoznačně propagandistická a byla schválena ve NDH jak „pravdivá z historického hlediska“ a stejně poskytuje základ pro další uvahy o etnických vztazích v Bosně. Mnohem zajímavější pro nás je doba autorovy práce v časopise *Hrvatska revija*, kde v roce 1951 byly zveřejněny první jeho články o bosenské problematice.⁷¹

Ale hlavním dílem autora ve světle zkoumání našeho problému je kniha *Chorvatsko a Chorvaté. Státní-sociologická prezentace v 17 článcích (Hrvatska i Hrvati. Državno-sociološki prikaz u 17 eseja)*, která byla vydána v Chicagu v roce 1953 chorvatským františkánským nakladatelstvím v serii *Hrvatska prosvjetna knjižnica*, vedene fra Dominikem Mandićem. V této knize se nejvíce zajímáme 4 eseje: *Bosanské Chorvatsko je nositelem nezávislosti Chorvatska po oddělení od Matice (Bosanska Hrvatska nosilac Hrvatske nezavisnosti nakon odvajanja od Matice)*,⁷² *Islamizace a význam islámských Chorvatů v islámském světě (Islamizacija i značenje islamskih Hrvata u islamskom svijetu)*,⁷³ *Chorvatské citění nezmizí (Hrvatski osjecaj ne*

---

⁷⁰ Tamtéž, s. 9, 20.

⁷¹ například: *Islamizacija i značenje islamskih Hrvata u islamskom svijetu*. in: *Hrvatska revija*, 1951, sv.1, s. 22-29 a *Hrvatsko obilježje Bosne i Hercegovine u tursko doba*, in: *Hrvatska revija*, 1951, sv.2, s. 131-138.

⁷² Vatroslav MURVAR, *Hrvatska i Hrvati, državno-sociološki prikaz u 17 eseja*, Chicago, 1953, s. 44-58.

⁷³ Tamtéž, s. 59-80. Toto je rozšířená verze článku publikovaného v časopise „Hrvatska revija“.

umire)⁷⁴ a *Náboženský boj mezi Chorvaty - Nejtragičtější časy chorvatské historie (Vjerske borbe među Hrvatima – najtragicnije doba hrvatske povjesti)*.⁷⁵

Teď se podíváme na popis díla jednoho z významných bosenských a chorvatských emigrantských historiků otců Dominika Mandiče (1889–1973). Rodák z města Široki Brijeg ve Hercegovine Mandić se venoval službě radu františkana po ukončení studia ve Freiburgu. Během meziválečné Jugoslávie byl učitelem náboženství v Mostarské škole a poté se stal hlavou františkánské provincie Hercegoviny. Celou válečnou dobu Mandić strávil v Římě jako oficiální zástupce františkánských klášterů ze slovanských zemí. Byl oponentem ustašovského režimu a všemi možnými způsoby kritizoval represi vůči Srbům, Židům a Romům z pohledu náboženství. Současně kritizoval jakoukoli spolupráci s komunistickými partyzány. V roce 1945 odešel Mandić do Argentiny a v roce 1952 se přestěhoval do Chicaga, kde žil až do své smrti v roce 1973.⁷⁶

Téměř všechny historické práce otce Dominica Mandiča byly napsány v exilu. Nejzajímavější pro nás jsou články související s muslimskou otázkou v Bosně. Tento seznam se otevře článkem *Chorvatství Bosny a Hercegoviny (Hrvatstvo Bosne i Hercegovine)*.⁷⁷ Po trochu naivním popisu historických práv Chorvatska k sousedním zemím (například na základě skutečnosti, že bosenské řeky proudí do Chorvatska). Mandić dale popisuje středověkou Bosnu.⁷⁸ Tam se otevírá hlavní problém ve článku autora a celkem mnoho dalších prací Mandiča. Za prvé, je to slabá práce se zdroji. Autor někdy prostě přepisuje argumenty jiných historiků a publicistů, kteří mají podobné prochorvatské názory, a to bez kritické analýzy. Nekde, autor neodkazuje na žádný zdroj vůbec.⁷⁹ Pokud jde o etnickou příslušnost bosenskýh muslimů, autor je

---

⁷⁴ Tamtéž, s. 81-103.

⁷⁵ Tamtéž, s. 104-110.

⁷⁶ Více informací o životě D. Mandiča viz B. Pandžić, *Životopis fra Dominika Mandiča* in: Dominik MANDIĆ, *Sabrana djela. Svezak 1*, Mostar, 2013, s. 15-178.

⁷⁷ Dominik MANDIĆ, *Hrvatstvo Bosne i Hercegovine*, in: *Hrvatska revija*, God IV, sv. 1, Buenos Aires, 1954, s. 17-33.

⁷⁸ Tamtéž, s. 19-28.

⁷⁹ Například autor píše na s. 25, že před dobytím Bosny Turkami byli bosanci nábožensky a kulturně spojeni s Chorvatskem a srbský vliv tam byl velmi nízký. Na základě čeho autor udělá takové závěry, není pro nás zcela jasné.

kategoricky pripisuje Chorvatum.⁸⁰ Autor píše, že 70 procent bosenských muslimů pochází z domorodého obyvatelstva středověké Bosny, které podle Mandića jsou Chorvatové. Dalších 20 procent bosenskih muslimu jsou chorvatští uprchlíci ze Slavonie a Dalmacie, které se obrátili na islám, ale po Karlovackem miru v roce 1699 nechtěli zůstat pod habsburskou vládou. A pouze pět procent bosenských muslimu jsou Turci, kteří byli deportováni do Bosny jako úředníci a obchodníci. Tato procenta uvedena autorem jsou docela kontroverzní. Ani u Mandića, ani u Vatroslava Murvara, na kterého se autor odvolává, nemůžeme najít vysvětlení těchto čísel. Na závěr se autor stěžuje, že Bosenci přestali spojovat s Chorvaty během turecké vlády a z náboženského hlediska se považují za muslimy. Ale díky chorvatským kulturním a politickým osobnostem 19. století. Stále více bosenských muslimu se začalo považovat za Chorvaty a vzpomínat si na své kořeny, což je pro autora velmi dobře. Na konci článku autor uvádí nepravdivé tvrzení, že Chorvati v Bosně a Hercegovině jsou podle sčítání lidu z roku 1948 57 procent, což zdaleka neplatí.⁸¹

Mandić předkládá své další myšlenky o vztahu mezi bosenskými muslimy a chorvatským národem v knize „*Stát a náboženská příslušnost středověké Bosny a Hercegoviny*“, publikovanou v Římě v roce 1960.⁸² V něm autor zvažuje ve středověkých dějinách Balkánu ty momenty, které by mohly potvrdit chorvatskou příslušnost Bosny a Hercegoviny. A samozřejmě opakovaně píše o kontinuitě bosenských muslimů v souvislosti s chorvatským středověkým královstvím.⁸³ Tato kniha byla první ze série knih Mandiće věnovaných dějinám „chorvatské“ Bosny. Autor se k tomuto problému vrátí v budoucích knihách, které se málo liší z hlediska argumentů z výše uvedených prací.⁸⁴

---

⁸⁰ Tamtéž, s. 30-31.

⁸¹ podrobnější analýza sčítání lidu z roku 1948 viz Đorđe PEJANOVIĆ, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955, s. 56-65.

⁸² Dominik MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Rim, 1960, 2. vyd., Chicago, 1978.

⁸³ Tamtéž, s. 197-201. *Stvaranje hrvatske muslimanske Bosne*.

⁸⁴ Dominik MANDIĆ, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim, 1963; Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim, 1967; Dominik MANDIĆ, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, in: *Hrvatska revija*, god. XIII, sv. 4 (52), Buenos Aires, 1963.

Nyní je třeba zvážit bosenský pro-srbský periodický tisk. A zde se obracíme k článku bosensko-srbského vojevody Dobroslava Jevčevića *Muslimský problém v Srbsku (Muslimanski problem u Srbiji)* ve časopisu *Bratstvo*.⁸⁵ Na začátku článku autor píše, že pouze bosenští Srbové mohou objektivněji psát o svých „muslimských bratrech“, protože s nimi žili po staletí. Dále a až do konce článku autor píše v emocionálním duchu o příbuzenství a bratrství pravoslavného a muslimského obyvatelstva Bosny a Hercegoviny. Autor píše, že srbští intelektuálové považují muslimy za Srby a naopak mnozí z muslimských intelektuálů se spojili se Srby (jak příklad autor připomíná Mehmeda Spaha a a některé další jména). Článek vypadá jako analogie série článků například Aziza Cengice pouze se změnou míst: nyní jsou bosenští muslimové jsou nejlepší přáteli pravoslavných Srbů a Chorvaté jsou jejich nejhorší nepřátelé.

Následující článek z novin *Bratstvo* vyšel v roce 1959. Toto je redakční článek pod názvem *Jeden rok, který nás odlišuje (Jedna godišnica, koja nas odmenjuje)*.⁸⁶ Tento článek je věnován vztahům Srbů a Horvátů. Jednou z ústředních témat je bosenská otázka. Autor píše o nepřítomnosti Chorvatska původním srbském území Bosny a Hercegoviny. A co je pro nás důležité. Autor kritizuje jeden z chorvatských dokumentů, který byl v Melbourne podepsán místní emigrantskou pobočkou chorvatské rolnické strany. Autor nepřijímá územní nároky vůči Bosně a etnografické machinace s muslimským obyvatelstvem, které jsou prohlášeny Chorvaty muslimské víry. Článek také kritizuje komunisty za vytvoření samostatné republiky Bosny a Hercegoviny a prohlášení bosenských muslimů jugoslávskými občanami muslimské věry co je protihistorické. Článek končí odvoláním na zachování srbského ducha v bosenských zemích a zabránění oddělení tohoto území od matky Srbska.

Nyní postupujeme k analýze sbírky *Památník společnosti Bosensko-Hercegovinských a Sandzakových chorvatských muslimů (Spomenica Drustva*

---

⁸⁵ Dobroslav JEVČEVIČ, *Muslimanski problem u Srbiji*, in: *Bratstvo* : mesecni casopis za jakanje nacionalno-politickog jedinstva Srba pravoslavnih i Muslimana u emigraciji, God. 02, 1955, br. 11, Toronto, 1955, s. 3, 9.

⁸⁶ Ur. *Jedna godišnica, koja nas odmenjuje*. in: *Bratstvo*: mesecni casopis za jakanje nacionalno-politickog jedinstva Srba pravoslavnih i Muslimana u emigraciji, God. 06, 1959, br. 61, Toronto, 1959, s. 3.

Bosansko-hercegovačkih i sandžackih Hrvata muslimana).⁸⁷ Tato sbírka je vytištěna v redakci novin *Vědomí (Svijest)* pod vedením Emina Batlaka, poslance chorvatské lidové strany zástupce, který emigroval v roce 1945 spolu s ustupující domobranou armádou. Ve svých úvodních poznámkách autor zaznamenává jak svůj osud, tak osudu všech chorvatských emigrantů, kteří opustili svou domovinu.⁸⁸ Autor kritizuje Srbove za jejich touhu ublížit Chorvatům a uzurpovat jejich území. Pak jde usnesení, které popisuje účel vytvoření chorvatsko-muslimské organizace. Kromě vytvoření nezávislého chorvatského státu v etnických hranicích organizace vyžaduje vytvoření samostatného regionu Bosny a Sandžaku v novém Chorvatsku,⁸⁹ což ukazuje na uznání náboženských rozdílů navzdory deklarované jednotě chorvatského lidu. Nejceněnější pro nás je projev Ivana Meštroviče *Chorvaté-muslimové (Hrvati-Muslimani)*.⁹⁰ V tomto projevu slavný sochař stěžuje na rozdělení chorvatských občanů na náboženské bázi v přítomnosti společného jazyka a kulturních kořenů, ale věří, že to musí být smířeno a zástupci obou náboženství by měli vzít nejceněnější jeden od druhého.⁹¹ Nesmíme zapomenout na článek doktora Milana Martinovića „*Přehled knihy Vlahe Raice „Chorvatsko a Srbsko“ (Osvrť na knjigu Vlahe Raica „Hrvatska i Srbija“)*“⁹² o Juraju Suteju.⁹³ V něm autor kritizuje knihu za předpojatý popis politiky chorvatské rolnické strany a zejména Juraja Suteja. Autor píše, že rolnická strana vždy udržovala dobré vztahy se Srby a bosenskými muslimy a také uznala jejich kulturní charakteristiky. Podle našeho názoru je účel tohoto článku do určité míry zřeknutí se politiky Nezávislého Chorvatského státu,

---

⁸⁷ *Spomenica Društva Bosansko-hercegovačkih i sandžackih Hrvata muslimana (10. 4. 1950 - 10. 4. 1955)*, Denholm, 1955.

⁸⁸ Tamtéž, s. 5-13.

⁸⁹ Tamtéž, s. 14-15, 17-19.

⁹⁰ Tamtéž, s. 49-53.

⁹¹ Za detaljniju analizu Meštrovićeve stajališta o bosanskim Muslimanima viž: Dragutin KAMBER, *Meštrovićeve briga za Muslimane. Prilog boljem poznavanju jednog hrvatskog gorostasa*. in: *Hrvatska revija*, Buenos Aires, g. 12, 1962, sv. 4(48), prosinac, s. 435-444; Ferid SALIHOVIĆ, *Meštrović i Muslimani*, in: *Hrvatska država*, Berlin – Munhen, XI (10), 1964, br. 120, prosinac, s. 8-12.

⁹² Tamtéž, s. 52-53, 59-60.

⁹³ Juraj Sutej (1889–1976). Chorvatský právník a politik. V letech 1939-41 byl ministrem financí ve vládách Cvetkovica-Maceka a D. Simovica.

což někteří politici rolnické stane částečně podporovali. Ustaši pocítali bosenské muslimy jako nedílnou součást chorvatského národa bez popisu kulturních rozdílů. Politici chorvatské rolnické strany také považovali bosenské muslimy za Chorvaty, ale s vlastními kulturními charakteristikami. Chtěl bych dokončit analýzu sbírky projevem Hazima Satrića o dokončení socharem Ivanom Meštrovićem sochy reisu-i-Ulemy Džemaludin Čausevice.⁹⁴ V něm hovoří o historii a politickém významu bosenských zemí pro Chorvatsko a vzpomíná Mateja Gubca, Mehmed pasu Sokolovice, Zrinskog a Husein kapetana Gradiscevica jak chorvatskou hrdost. Podle autora tohoto článku dane hrdinové zachovali chorvatský duch na území Bosny.

Současně se objevují první články, které se snaží z bosenského muslimského hlediska zkoumat bosenský problém. Příkladem takového pohledu je roční sbírka publikovaná Smailem Balićem ve Vídni v roce 1957.⁹⁵ V této sbírce jsou pro nás nejzajímavější články chorvatského sociologa a etnografa Dinka Tomašiće (1902 – 1975)⁹⁶ a Adila Zulfikarpasiće.⁹⁷ První článek je odrazem tématu bosensko-muslimského sebevědomí. Autor píše, že bosenská muslimská díky svému náboženství a tradici by mohli vytvořit svou vlastní identitu. Ale ve svém původu jsou stále spojené s Chorvaty. Samozřejmě se Tomašić pokouší sledovat chorvatskou historickou tradici se svými tezemi o historické příslušnosti Bosny k Chorvatům, ale zároveň rozpoznává rozdíly v mentalitě a sociální struktuře chorvatu a bosenských muslimů, které můžeme nazvat jednou z forem revize chorvatské historické tradice.

Druhý článek, který nás zajímá, byl napsán bosenským publicistou Adilem Zulfikarpašićem (1921-2008). V něm analyzuje různé články popisující historii a kulturu bosenských muslimů. Zprvce se autor analyzuje politickou orientaci muslimů na základě článku Korjeniće⁹⁸ *Naši muslimové* (V. KORJENIĆ, *Naši Muslimani*, Hrvatske zore, rujan-listopad 1956). Zulfikarpasić pak píše o tom, jak západní autoři analyzují úlohu bosenských muslimů v politických procesech v Jugoslávii. (Materiálem pro analýzu byla

---

⁹⁴ Tamtéž, s. 61-67.

⁹⁵ Godisnjak 1957, Wien, 1957.

⁹⁶ Dinko TOMAŠIĆ, *O narodnosti b-h. muslimana*, in: Godisnjak 1957, s. 36-40.

⁹⁷ Adil ZULFIKARPASIĆ, *Bosansko-hercegovački muslimani u ogledalu emigrantskog i inozemnog tiska*, in: Godisnjak 1957, s. 60-68.

⁹⁸ Tamtéž, s. 60-62. *Politička orientacija Muslimana*.

knihy *Europa-handbuh. Jugoslavien*, Köln, 1954).⁹⁹ Poté autor analyzuje knihu chorvatského kněze a publicisty Dragutina Kambara *Islam v chorvatských zemích* (Dragutin KAMBER, *Islam u hrvatskim zemljama: o postanku, razvitku i sadasnjem stanju muslimanske grupe medju Hrvatima. Winnipeg : 15. 10 - 12.11. 1957*).¹⁰⁰ Článek uzavírá obecné úvahy o bosenském národním hnutí založené na článku Smaila Baliće (Smail BALIĆ, *Nacionalizam ovako ili onako, in: Hrvatski glas, Winnipeg, 18 travanj 1955*).¹⁰¹ Ve všech těchto článcích se autor snaží vyzdvihnout užitečné nápady pro formování své bošnjačké ideologie pro časopis *Bosanski pogledi*, který se začal objevovat dva roky předtím. Zulfikarpasić pozitivně komentuje články, které analyzuje. Současně však nezmínil prochorvatskou orientaci uvažovaných článků. Všechny tyto body o „chorvatske Bosne“ nezahrnul do svého přezkumu.

Co se týče Srbů, Bosenská otázka se zajímala celou diasporu. Takže v almanachu australského srbského časopisu *Sloga* se opakuje rozhovor Juraja Krnjeviće věnovaný slovinskému vydání *Glas Triglava*.¹⁰² V tomto rozhovoru mimo jiné autor výslovně připouští, že cílem chorvatské politiky by mělo být přivlastnění Bosny a podpora pro-chorvatské populace, protože Bosna je historicky chorvatská země.¹⁰³ Srbský autor Radmilo Grdjić odpověděl na tento článek v novinách *Hlas kanadských Srbů (Glas kanadskih Srba)*.¹⁰⁴ V tom kritizoval rozhovor Juraja Krnjevića. Autor popsuje rozhovor jako demagogii s nedostatkem historismu. Současně ale autor nebyl schopen nabídnout jinou teorii než jednoduchou změnu pozic Chorvatu na Srby v otázce vytvoření srbsko-chorvatského muslimského obyvatelstva v Bosně. Obecně platí, že článek-odpověď nereprezentuje nic nového. Autor diskutuje o tezích, které používal jeste Jovan Cvijić, že bosenští muslimové jsou potomci ortodoxních Srbů. Tento článek, stejně jako mnoho dalších, odhaluje hlavní problém ekzilove srbske a chorvatske žurnalistiky: autoři se snaží najít koncepty moderních národů ve středověku,

---

⁹⁹ Tamtéž, s. 62-63. *Bosnjaštvo i uloga muslimana u jugoslovenskih zemljama*.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 63-65. *Islam u BiH i njegov buducnost*.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 66-68. *O nacionalnom opredeljenju bosansko-hercegovačkih muslimana*.

¹⁰² *Almanah „Sloge“ za 1960*, Perth, 1960, s. 41-50.

¹⁰³ Tamtéž, s. 43.

¹⁰⁴ Radmilo GRDIĆ, *Razgovori o Bosni*, in: *Glas Kanadskih Srba*, Windzor, g. 23, 1959–1960, br. 1453-54, 31. XII – 7.I, s. 11.

kdy takový koncept jako národ nebo etnos v moderním smyslu neexistoval do doby Novověku.

Další článek z této sbírky australské *Sloge*, který je třeba zmínit je intervju s Adilem Zulfikarpašićem a Smailem Balićem o Bosně.¹⁰⁵ To je velmi zajímavý bod. Srbský ekzilový almanach vydává bez výjimky články svých oponentů. Co se tice intervju Zulfikarpasica a Balica to te dva rozhovory opakují téměř všechny její myšlenky o bošnjaků (bosenských muslimech) jak o samostatném národě se svou historií a kulturou.

Závěrem našeho přezkumu bude članek Milenka Filipovica¹⁰⁶ *Serbo-chorvatští muslimové* v Stuttgartskem časopise *Tribus*.¹⁰⁷ Obecně se jedná o pokus shromáždit všechny údaje, které byly v té době k dispozici o srbochorvatských muslimech. Autor nejprve uvádí demografické údaje o srbochorvatských muslimech v různých republikách Jugoslávie.¹⁰⁸ Filipovic dále zaznamenává velký kulturní a politický vliv Turků na rozvoj muslimské srbochorvatské identity.¹⁰⁹ Autor pak popisuje rysy srbsko-chorvatského dialektu, které mluví srbsko-chorvatští muslimové.¹¹⁰ Na závěr článku autor stručně popisuje společenské a kulturní aspekty života zvažované skupiny.¹¹¹ Obecně je to jeden z prvních článků napsaných prokomunistickým jugoslávským vedcem pro západní etnografický časopis. Autor v něm představuje bosenské muslimy jako lidi slovanského a orientálního původu, primárně kulturně a možná etnicky spojených s turkaky. Později k podobným závěrům přijde a Smail Balić.¹¹² Obecně však autor nepodporuje tezi o

---

¹⁰⁵ *Almanah „Sloge“ za 1960*, s. 51-60.

¹⁰⁶ Více informací o biografii autora viz Joel HALPERN, *Milenko S. Filipovic, 1902–1969*, in: *American Anthropologist*. 42, 1970, s. 558-560.

¹⁰⁷ Milenko FILIPOVIĆ, *Die serbokroatische Muhammedaner*, in: *Tribus. Veröffentlichungen des Linden-Museums, Stuttgart*, n. 9, 1960, s. 55-60.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 55.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 56-57.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 58.

¹¹¹ Tamtéž, s. 59-60.

¹¹² Smail BALIĆ, *Die Muslims in Bosnien-Herzegowina*, in: *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa: Quellen und Berichte über Staat, Verwaltung, Recht, Bevölkerung, Wirtschaft, Wissenschaft und Veröffentlichungen in Südosteuropa*, br. 9, sept. 1963, s. 158-161.

existenci jediného muslimského národa. Píše, že různé oblasti Bosny mají různé zvyky a kulturní rysy svého způsobu života. A to se odráží a u muslimu, kteří tam žijí.

2. kapitola. Začátek formování etnického narace srbochorvatských muslimů a reakci na tento proces. 1961–1966.

Počátkem roku 1961 bylo v Jugoslávii provedeno další sčítání lidu. Předtím bylo rozhodnuto uznat bosenské muslimy za „etnickou skupinu.“ Náboženský rozdíl byl uznán už před tím. Uznáno, že nejsou Srbové ani Chorvati. Nebyli ale uznáni jako zvláštní národ – etnická skupina znamená tedy uznání svébytnosti, ale nenaplnovali údajně ještě marxistické kritéria národa. V časopise *Socijalizam* na tuto událost reagoval svým článkem *Sociálně-historický aspekt „národní příslušnosti“ muslimů z Bosny a Hercegoviny (Društveno-istorijski aspekt „nacionalnog opredjeljenja“ muslimana Bosne i Hercegovine)*¹¹³ Enver Redžić (1915-2009). Tehdejší ředitel Institutu dělnického hnutí pracoval v padesátých letech minulého století jako odborný asistent sociálních věd na Filozofické fakultě na Sarajevské univerzitě. Od roku 1952 do roku 1959 byl ředitelem nakladatelství „Svjetlost“ a v roce 1972 Redžić byl zvolen do Akademie věd a umění Bosny a Hercegoviny, nejprve v roce 1978 jako dopisující, a od roku 1984 jako řádný člen.

Na začátku článku autor píše o politických procesech v Bosně na přelomu 18. a 19. století.¹¹⁴ Redžić píše, že reformy tanzimatu, které přispěly k částečné evropeizaci osmanské říše, Bosně velmi prospěly, jelikož pomohly otevřít nové školy a snížit počet negramotných. Na jejich základě také byly zrušeny cechovní organizace, které bránily dalšímu rozvoji osmanské říše. Reformy však neřešily vůbec národnostní otázku, protože Istanbul odmítal zrovnoprávnit nemuslimská vyznání. Toto způsobilo především nespokojenost ortodoxní obchodní elity. Na druhé straně také muslimská elita a vlastníci půdy v Bosně a Hercegovině usilovali o autonomii, neboť nebyli spokojeni s daňovou politikou Istanbulu. Autor konstatuje, že pokud část obchodníků a bohatých městských obyvatel Bosny byli ochotni mezi sebou spolupracovat, bosenští muslimští rolníci projevovali odpor jak vůči Istanbulu, taký vůči svým ortodoxním a katolickým sousedům.¹¹⁵ Podle Redžiće byl toto právě důvod, proč bosenské povstání z let 1831–

---

¹¹³ Enver REDŽIĆ, *Društveno-istorijski aspekt „nacionalnog opredjeljenja“ muslimana Bosne i Hercegovine*. in: *Socijalizam*, Beograd, god. IV, 1961, br. 3, 1961, s. 31-89.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 31-37.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 39.

1832, v němž se, jak se Redžić domníval, poprvé projevila zvláštní bosenská identita, neuspělo. Pravoslavní a katoličtí rolníci jej totiž nepodpořili.

Rakousko-uherská okupace Bosny v roce 1878 posílila muslimskou elitu v opozici vůči „křesťanskému státu“, ačkoli tato „opozice“, jak píše autor, nebyla nijak silná.¹¹⁶ Podle autora dále ke konsolidaci bosenských muslimů jako zvláštní skupiny také přispěl fakt, že Vídeň v islámu neviděla "progresivní sílu" a podporovala především srbskou a chorvatskou městskou elitu.¹¹⁷ Na druhé straně autor zdůraznil vliv začínající „šovinistické ideologie“ Bělehradu a Záhřebu, které v osobě Jovana Cvijiće a Nikole Pašiče z jedné strany a Štepana Radiće z druhé pokusily se připsat bosenským muslimům srbský nebo chorvatský původ. Dále Redžić vznesl otázku, co potom bosenským muslimům bránilo vytvořit si vlastní ideologii. Autor nejprve poukázal jako na jednu z příčin na velmi těsné vazby bosenské islámské elity s Istanbulem. Takové „ideologické tápání“ oslabilo privilegované postavení bosenských muslimů vůči katolickým Chorvatům a pravoslavným Srbům. Za největší problém integrace muslimské populace Bosny a Hercegoviny nicméně Redžić považoval takzvaný „čiftlik“, tedy systém dědičného vlastnictví půdy. Čiftlik neboli čitluk vyrostl z takzvaného „timaru“, podle něhož se léno udělovalo pouze po dobu služby svého držitele, „feudála“, bez nároku na převod na jeho potomky. Tento feudální systém neumožňoval bosenským muslimům, aby postupovali cestou hospodářského a kulturního pokroku, ani aby si vytvořili společné vědomí a mohli se tak konstituovat ve zvláštní národ.¹¹⁸ Když se pak starý feudální řád začal během rakousko-uherské okupace hroutit, muslimové nebyli podle Redžice na nutné progresivní změny připraveni.

Autor pak popisuje ideologii „bosenství“ kterou vytvořil a podporoval rakousko-uherský ministr financí a guvernér Bosny a Hercegoviny Benjamin Kállay, a později podporovala část pro-rakouské muslimské elity, mezi nimi Mehmed Kapetanović-Ljubušak.¹¹⁹ Tuto koncepci, která zaváděla pojem „bosenského národa“, Redžić kritizoval jako pro-rakouskou a pro-feudální. Jak uváděl, cílem tohoto konceptu bylo sjednotit chorvatskou a srbskou Bosnu s muslimy na základě jediného jazyka. Srbové, ani Chorvaté jej však nemohli přijmout, protože se to neslučovalo s již dosaženým

---

¹¹⁶ Tamtéž, s. 40

¹¹⁷ Tamtéž, s. 42.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 45-46.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 48-50.

stupněm jejich vlastní národní integrace. Autor píše, že tento koncept nepodpořili ani mnozí muslimové. Nazývali se sice „Bosňáky“, ovšem toto označení mělo jen regionální, nikoliv nacionální obsah.¹²⁰ Bosenství v Kallayově smyslu nicméně šířily bosenskomuslimské časopisy „Musavat“ a „Gajret. Redžić se dále ve svém článku obsáhle věnoval Jugoslávské muslimské organizaci (*Jugoslavenska muslimanska organizacija, JMO*), meziválečné politické straně kterou vedl Mehmed Spaho.¹²¹ Tato strana hlásala ideu tzv. „muslimské Jugoslávie“, a prosazovala, aby byli slovansky hovořící muslimové v Jugoslávii uznáni za zvláštní skupinu „Jihoslované muslimské víry“. Autor zdůrazňoval, že JMO měla buržoazní charakter a že hájila zájmy příslušníků „starého režimu“ na úkor prostých muslimských rolníků. Muslimské „Jugoslavenstvo“ Mehmeda Spaha byla podle Redžiće umělá ideologie, která neodpovídala ani vědě, ani realitě.

Enver Redžić poté zkritizoval rovněž pro-srbské a pro-chorvatské muslimské organizace.¹²² Analýzou argumentů srbských a chorvatských intelektuálů¹²³ dospěl k závěru, že intelektuální elity Bělehradu a Záhřebu si nepřály pokračování kulturního rozvoje muslimů, stavěly mu všelijaké překážky a snažily se, aby muslimové splynuli se Srby a Chorvaty. Konstatoval, že v podmínkách rakousko-uherské okupace to byla jediná Sociálně demokratická strana Bosny a Hercegoviny (*Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine, SDP BiH*), který vyjadřovala porozumění pro bosenské muslimy a podporovala hledání jejich národní a kulturní svébytnosti.¹²⁴ Současně však Redžić sociální demokraty kritizoval, že odložili konečné rozhodnutí o této otázce „až do konce třídního boje“. Autor se úmyslně vyhnul tomu, aby analyzoval vývoj postojů v komunistické straně, na konci dospívá k závěru, že by bosenští muslimové měli být bez dalšího váhání uznáni za jeden z jugoslávských národů.

Redžić se tak poprvé v jugoslávské publicistice vyslovil k problému, který naposledy veřejně řešila stará muslimská elita, a to tak, že přímo podpořil uznání bosenských muslimů za plnohodnotný jugoslávský národ.¹²⁵ I když se tyto jeho názory

---

¹²⁰ Tamtéž, s. 52.

¹²¹ Tamtéž, s. 55-58.

¹²² Tamtéž, s. 65-69.

¹²³ Tamtéž, s. 70-73.

¹²⁴ Tamtéž, s. 73-80.

¹²⁵ Tamtéž, s. 80-89.

nesetkaly ihned s oficiální podporou, bylo příznačné, že za ně Redžić nesklidil ani kritiku. Za dva roky na to, byl článek dokonce přetištěn v autorově antologii.¹²⁶

Podstatným způsobem se k problému vyjádřila také tehdejší prestižní publikace z oboru jugoslávské etnografie *Národy Jugoslávie (Narodi Jugoslavije)*, vydaná v roce 1965 Srbskou akademií věd a umění (*Srpska akademija nauka i umetnosti, SANU*) v Bělehradě.¹²⁷ Na této kolektivní práci se podílelo velké množství jugoslávských etnografů a historiků; Bosnu a Hercegovinu však mezi nimi zastupoval pouze jediný autor, filozof a publicista Muhamed Filipović. Do jaké míry se však na této práci podílel, nevíme. Výklad o bosenských muslimech se totiž liší od esejů, které Filipović za dva roky publikoval na toto téma v časopisu *Život*.

V úvodu ke knize *Národy Jugoslávie* je podsekce věnovaná krátkému exkurzu do historie Bosny.¹²⁸ V něm se historie bosenských muslimů začíná hned po islámském dobytí Bosny v polovině 15. století. Autor textu přisuzuje obrovskou roli muslimské imigraci v Bosně. Vysvětluje to tím, že osmanská říše začala ve válkách od konce 17. století trpět velkými ztrátami.

Nejzajímavější je však pro nás kapitola *Jugoslávští muslimové*.¹²⁹ Navzdory tomu, že je věnována popisu všech jugoslávských muslimů, autor nejprve píše o bosenských muslimech, kteří tvoří třetinu populace BiH jako jedné z jugoslávských republik. Autor píše, že bosenská muslimská komunita jsou jižní Slované, kteří se za určitých podmínek obrátili na islám. Pokud jde o jazyk, neliší se od srbochorvatštiny.¹³⁰ Muslimové ve velkých městech (např. Sarajevo, Banja Luka, Tuzla atd.) se nejprve zabývali řemesly. Jejich dům měl také stopy silného orientálního, především tureckého vlivu. Pokud jde o oblečení, autor píše, že tradiční muslimské oblečení bylo zachováno v městském prostředí. Ve venkovských oblastech se oděvy křesťanů a muslimů lišily jen málo.¹³¹ Totéž lze říci o rodinných náboženských tradicích. V městském prostředí se muslimové řídili v každodenním životě náboženskými pravidly podle práva šaría, zatímco venkovské obyvatelstvo ve svých zvycích zachovalo i mnoho předislámských

---

¹²⁶ Enver REDŽIĆ, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo, 1963.

¹²⁷ Dušan NEDELJKOVIĆ (ur.), *Narodi Jugoslavije*, Beograd, 1965.

¹²⁸ Tamtéž, s. 25-28.

¹²⁹ Tamtéž, s. 203-215.

¹³⁰ Tamtéž, s. 206-207.

¹³¹ Tamtéž, s. 211-212.

tradice. Na venkově vykazovala předislámské prvky i samotná náboženská praxe, která byla kromě toho také ovlivňována kontakty s křesťanskými církvemi.¹³² Kniha celkově zdůrazňovala srbsko-chorvatský původ bosenských muslimů, kteří přijali islám po tureckém dobytí.

Kniha *Národy Jugoslávie* narazila na značnou kritiku mezi sarajevskými intelektuály. Muhamed Hadžijahić (1918–1986) v článku *Turecká součást v etnogenezi bosenských muslimů (Turska komponenta u etnogenezi bosanskih muslimana)*¹³³ kritizoval, že kniha přespříliš zdůrazňuje turecký vliv v kultuře bosenských muslimů. Provokativně vznášel otázku, proč se autorský kolektiv SANU o tureckých vlivech nezmínil například v pojednání o Makedoncích. Jako příklad připomněl ochridský dialekt makedonského jazyka, který byl na turcismy zvláště. Dále autorům vyčítal, že vyzdvihovali privilegované postavení bosenských muslimů, přičemž poukazyval na četná povstání muslimských rolníků.¹³⁴ Hadžijahić se tak ptal, proč kapitola nazvaná "obyvatelé Bosny a Hercegoviny" popisovala vliv imigrace jen u muslimů, zatímco přistěhovalecké procesy u katolického a ortodoxního obyvatelstva vůbec nezmínila .

K tématu tureckého vlivu na prostor Jugoslávie se vyslovil také orientalista Fehim Bajraktarević (1889–1970) ve svém článku *Turecko-islámské kulturní dědictví jižních Slovanů (Tursko-islamska kulturna baština Južnih Slavena)*.¹³⁵ Autor píše, že turecká kultura podstatně ovlivnila všechny jugoslávské národy, kromě Slovinců. Ale, na rozdíl od ostatních, Bosenští muslimové – u nichž autor zdůrazňuje, že nejsou tureckého původu, – však na rozdíl od ostatních byli nositeli turecké kultury, která se pro ně pod rakousko-uherskou okupací základem národní a náboženské identity. Tento trend pokračoval v letech královské Jugoslávie, kdy sarajevské časopisy *Gajret* a *Behar* vydávaly verše a krátké pohádky s paralelním překladem do turečtiny. To vše pomohlo bosenským muslimům při rozvoji a posílení jejich kultury.¹³⁶

---

¹³² Tamtéž, s. 214-215.

¹³³ Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Turska komponenta u etnogenezi bosanskih muslimana*, in: *Pregled*, Sarajevo, 1966, br. 11-12, s. 485-503.

¹³⁴ Tamtéž, s. 487.

¹³⁵ Fehim BAJRAKTAREVIĆ, *Tursko-islamska kulturna baština Južnih Slavena*, in: *Mogućnosti*, Split, 1966, br. 4, s. 388-397.

¹³⁶ Tamtéž, s. 391-392.

Studium dějin národní politiky jugoslávských komunistů prováděl Nikola Babić (1926–1978), vedoucí oddělení historického materialismu v sarajevském Ústavu dějin dělnického hnutí (1962 - 1972). Jeho článek *Národně osvobozenecý boj a řešení postavení Bosny a Hercegoviny ve společenství národů Jugoslávie (Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije)*¹³⁷ popisuje přínos republiky Bosny a Hercegoviny během národně osvobozenecého boje 1941–1945 (jak se v jugoslávské historiografii nazývalo domácí hnutí odporu za druhé světové války). Autor se mimo jiné věnoval i problému bosenských muslimů: Muslimský problém mohla podle autora vyřešit - nikoliv překvapivě – pouze Komunistická strana Jugoslávie. Její národnostní politiku Babić srovnává s politikou ustašovců a četníků Draži Mihailoviće, která byla v obou případech omezena na přechod muslimů na pravoslaví a katolicismus a v případě neposlušnosti - na zničení. Ale to je nepravdivě. Zvláště součástí ustašovské koncepce je chorvatský národ dvojí víry. Také v srbské nacionální ideologii, přes dominanci pravoslavné tradice a přes realitu násilí na muslimech, je otevřena možnost deklarovat se jako Srb muslimské víry.

Autor považuje vytvoření samostatné republiky Bosny a Hercegoviny za faktor, který vyrovnává koexistenci Srbů a Chorvatů a pomáhá muslimům udržovat své náboženství a kulturu. Tento článek nebyl samozřejmě poslední, který dochází k takovým závěrům. Za dva roky poté chorvatský funkcionář Ivan Ribar take vysvětluje pozitivní úlohu KSJ v zachování kultury bosenských muslimů.¹³⁸ Poté články v tomtěz duchu uveřejnili také další bosenskohercegovští komunističtí funkcionáři Rato Dugonić,¹³⁹ Đemal Bijedić¹⁴⁰ a Avdo Humo.¹⁴¹

---

¹³⁷ Nikola BABIĆ, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, in: Pregled, 1966, br. 11-12, s. 435-448.

¹³⁸ Ivan RIBAR, *O položaju Muslimana na II zasjedanju AVNOJ-a*, in: Informator, Zagreb, 28 XI – 1 XII 1962, s. 3.

¹³⁹ Rato DUGONJIĆ, *Bosna i Hercegovina u jugoslovenskoj federaciji*, in: Oslobođenje, 1 i 2 maj 1966, s. 3.

¹⁴⁰ Džemal BIJEDIĆ, *Dosjednost u teoriji i praksi – osobnosti međunacionalnih odnosa u BiH*, in: Odjek, br. 9, 1966, s. 1-2.

¹⁴¹ Avdo HUMO, *Osnova ravnopravnosti je u podjeli viška rada*, in: NIN, 20 marta. 1966, broj 793, s. 5.

Dalším publicistou, který se v této době začal zabývat otázkou bosenských muslimů, byl Atif Purivatra (1928-2001). Stejně jako Redžić, také Purivatra ve svém článku *Příspěvek ke studiu koncepce národního „závazku“ muslimů z Bosny a Hercegoviny (Prilog proučavanju koncepcije o nacionalnom „opredjelivanju“ Muslimana Bosne i Hercegovine)*¹⁴² zkoumal otázku formování jejich národních přesvědčení. Na pozadí rostoucí debaty o politickém statusu bosenských muslimů měl Purivatra v podstatě dva cíle; Na jedné straně, s použitím politických a vědeckých tezí, odmítal prohlášení těch autorů, kteří popírají národní a kulturní autonomii muslimů. Na druhé straně prosazoval potřebu zajistit politické uznání muslimů jako národa a akceptaci tohoto kroku v bosenské a jugoslávské společnosti.

Při kritice všech interpretací muslimů jako náboženské skupiny nebo součástí srbského nebo chorvatského národa Purivatra postupoval tak, že vybíral vzorové texty s takovými známými názory a pak jejich rozbořem ukazoval nesprávnost jejich tezí. Za tímto účelem si Purivatra vybral článek Milenka Filipoviće z Bělehradu z roku 1959, který v té době konstatoval, že je ještě příliš brzy považovat srbochorvatské muslimy za specifický národ nebo zvláštní etnickou skupinu, protože nemají jednotnou národní identitu a jsou rozděleni do místních náboženských skupin v různých částech země. Podle Filipoviće samotná skutečnost, že se většina bosenských muslimů oddělila od Srbů a Chorvatů, ještě nesvědčí o procesu tvorby zvláštního nového národa.¹⁴³

Podle Purivatry bylo každé pojetí, které interpretovalo muslimy pouze jako náboženské společenství, zbytkem buržoazní politické ideologie. Odkazoval se na historickou zkušenost Bosny a Hercegoviny v 19. století, kdy srbské a chorvatské národní hnutí interpretovala muslimy jako Srby nebo Chorvaty v národním smyslu, což také zahrnovalo územní nároky na Bosnu a Hercegovinu.¹⁴⁴ Tím, že se poté obrovská část muslimských intelektuálů zřekla svého národního postavení, stali se muslimové hříčkou politických zájmů třetích stran. Podle Purivatry bylo třeba muslimy uznat jako zvláštní a svébytný národ v etnickém smyslu a toto uznání chápat nikoliv jako politický krok, ale jako „historickou realitu“ a pravdu. Autor také zdůraznil, že tato teze je v plném

---

¹⁴² Atif PURIVATRA, *Prilog proučavanju koncepcije o nacionalnom „opredjelivanju“ Muslimana Bosne i Hercegovine*, in: *Pregled*, 10, 1964, s. 323-332.

¹⁴³ Tamtéž, s. 327. Milenko FILIPOVIĆ, *Die serbokroatische Muhammedaner*, s. 57-58.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 324.

souladu s principy socialismu,¹⁴⁵ Žádal proto o uznání tohoto „historického faktu“ a zahájení veřejných rozhovorů s muslimskou duchovní a kulturní elitou o řešení tohoto složitého problému.¹⁴⁶

Na rozdíl od interních stranických diskursů, které se i po ústavní reformě z roku 1963 vyhýbaly epitetu „etnický“, bylo pro text charakteristické široké použití právě tohoto výrazu. Autor vůbec často ve svém výkladu překračoval politicky daný diskurzivní rámec. O muslimech hovořil jako o národu. „V etnickém smyslu, píše Purivatra, bosenští muslimové nejsou Srbové ani Chorvaté ani neurčití. Vědí o svém etnickém původu a jedině pod tlakem jazyka se deklarují s jedním ze sousedních národů.“¹⁴⁷ Tato etnická nebo nacionální interpretace je způsobena silnou závislostí na marxistické teorii dějin. Odvolávání se části komunistů a intelektuálů na Marxe byla způsobena tím, že v jeho díle hledali podporu při budování nadnárodního federativního státu, kde jednotlivé republiky a národy získaly větší autonomii od centra.

Také Purivatra se na podporu svého argumentu opíral o marxistickou ideologii a její dobový, v Jugoslávii oficiální výklad: plné uznání národnostní nebo etnické svébytnosti muslimů bude vést k vyššímu stupni rozvoje jugoslávské společnosti na cestě k uskutečnění marxistických postulátů. Budou vytvořeny nové vazby, které budou silnější než národní a kulturní. Rovnost všech národů v Bosně a Hercegovině položí základ společné jugoslávské solidarity, kde budou všechny konflikty minimalizovány.¹⁴⁸ Ve svém článku se tedy autor snažil nejen ukázat závislost úspěchů národní politiky na úspěších socialismu, ale naopak dokázat, že osud jugoslávské socialistické společnosti závisí na pevném základě mezietnické solidarity, kde jsou si všechny národy rovny a navzájem se nediskriminují jak to podle Purivatry vypada v Bosne během druhé světové války.

Aby Purivatra potvrdil svou tezi, použil ve svém článku tři argumenty: interní názor Tita a jeho vyjádření k této problematice, akademické debaty ve vědecké společnosti a nakonec vyjádření muslimů v publicistice a sociologických výzkumech.

V prvním aspektu Purivatra syntetizoval stranické dokumenty, přičemž si však počínal selektivně. Vybíral jenom dokumenty, které potvrzovaly pozitivní výklad statutu

---

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 328.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 332.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 324.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 328.

muslimů jako samostatného národa, zatímco protichůdné politické názory, které dominovaly před prvními tematickými iniciativami v této oblasti v padesátých letech, účelově vynechal.

Purivatra zmínil zvláště Špira Kulišiće, ředitele zemského muzea v Sarajevě a pak Etnografického muzea v Bělehradu, který z etnologického hlediska interpretoval bosenské Muslimy jako samostatnou etnickou skupinu,¹⁴⁹ Envera Redžiće a jeho článek z roku 1961 a monografii profesora historie Branislava Đurđeva z roku 1964,¹⁵⁰ který ve své práci dokazoval existenci etnické samostatnosti bosenských muslimů na Srbech, Černohorcích, Chorvatech a tak dále. Protože tyto tři texty byly obecně v souladu s vlastními Purivatrovými názory, píral se o ně široce ve své práci.

Ve třetím aspektu, tzv. „sebevědomí muslimů“, autor spoléhal především na výsledky sčítání lidu v roce 1948, 1953 a 1961. Skutečnost, že muslimská etnická kategorie nebyla zahrnuta do statistik až do roku 1961, nebyla pro Purivatra problém. Poukázal pouze na to, že i když sčítání lidu z let 1948, 1953 a 1961 neměla jediné kritérium pro bosenské muslimy, neznamená to, že by v nich nebylo možné „najít určité jevy relevantní skutečnosti“.¹⁵¹ Ve svém článku používá autor stejná data jako Milenko Filipović. Pokud se však Filipović v článku z roku 1959¹⁵² na základě výsledků sčítání lidu vyslovil o absenci muslimské identity nezávislé na Srbech a Chorvatech, autor píše, že bosensští muslimové ve sloupci „náboženství“ potvrdili svou národní identitu a dokonce i v případě, že v oficiálních dokumentech neexistuje etnická kategorie, dokázali prokázat svou nezávislost.¹⁵³

Přestože Purivatra ostře kritizoval výzkumy Milenka Filipoviće, k debatě mezi oběma autory nikdy nedošlo. Purivatra to pravděpodobně ani neměl v úmyslu, protože jeho primárním cílem bylo pouze podkopat Filipovićovy pozice a omezit tak vliv protivníkových názorů na veřejnost.

Autorský text posunul nové horizonty tím, že pro muslimy otevřeně použil pojmy „etnický“ a „národ“ a odvážil se významně odchytil od oficiální linie strany vůči bosenským muslimům na rozdíl od zprávy Salima Čeriće na zasedání Svazu komunistů

---

¹⁴⁹ O článku Spiro Kulišiće, viz str. 18 naše práce.

¹⁵⁰ Branislav ĐURĐEV, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo, 1964.

¹⁵¹ Atif PURIVATRA, *Prilog proučavanju*, s. 330.

¹⁵² Milenko FILIPOVIĆ, *Die serbokroatische Muhammedaner*, s. 57.

¹⁵³ Atif PURIVATRA, *Prilog proučavanju*, s. 331.

BaH 9. června 1964. Nelze popřít, že článek autora pomohl poskytnout rozhodující politickou podporu, především příznivcům politického uznání muslimů jako národa.

Atif Purivatra spíše se zařadil do čelných řad stoupenec uznání muslimů jako samostatného národa a začal prosazovat svou politickou linii na veřejnosti. Toto jeho angažmá se zdálo tím naléhavější, čím se Enver Redžić postupně vzdaloval stoupenec svébytné existence muslimského národa a posouval se směrem k obhajobě nové jugoslávské nacionální identity.

Purivatrova akademická kariéra začala na fakultě politických věd sarajevské univerzity, kde svůj výzkumný zájem zaměřil na politický a národní vývoj muslimů v Bosně a Hercegovině. Na toto téma v roce 1969 vydal stejnojmennou knihu,¹⁵⁴ Velkou část svého výzkumu Purivatra realizoval na fakultě politických věd. Od poloviny 60. až do poloviny 70. let se Purivatra stal jedním z předních intelektuálů v Bosně a Hercegovině. Později předseda Komise mezinárodních vztahů v rámci SKJ. Purivatroy publikace získaly v neposlední řadě díky mobilizaci příznivců uznání muslimů jako národa oficiální status.

Právník Hamdija Ćemlerlić ve svém článku *Otázka národního cítění muslimů (Pitanje nacionalnog osećanja Muslimana)* kritizoval uznání muslimů jako samostatného národa.¹⁵⁵ Ćemlerlićův kritický názor byl založen na knize *Přehled dějin Svazu komunistů Jugoslávie (Pregled Istorije Saveza Komunističke Jugoslavije)*,¹⁵⁶ publikované v roce 1963 v Bělehradě. V úvodu této knihy užíval Rodoljub Čolaković výraz „muslimové“ s malým „m“, který označuje bosenskou populaci a považuje tuto skupinu za čistě náboženskou. Pomocí této knihy Ćemlerlić píše, že otázka národní definice bosenských muslimů zůstává nevyřešená.¹⁵⁷ K těmto „chybám“ patřila podle autora i interpretace muslimů jako čistě náboženského kolektivu a pojetí, která popisují muslimy jako součást srbského nebo chorvatského národa. Autor, podobně jako Purivatra, přisuzoval těmto pojmům buržoazní a proto antisocialistickou povahu.

---

¹⁵⁴ Atif PURIVATRA, *Nacionalni i politicki razvitak Muslimana (rasprave i članci)*, Sarajevo, 1969.

¹⁵⁵ Hamdija ĆEMERLIĆ, *Pitanje nacionalnog osećanja Muslimana*, in: Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, god. I, 1965, br 1, s. 377-381.

¹⁵⁶ Rodoljub ČOLAKOVIĆ (ur.), *Pregled Istorije Saveza Komunističke Jugoslavije*, Beograd, 1963.

¹⁵⁷ H. ĆEMERLIĆ, *Pitanje nacionalnog osećanja*, s. 378-379.

Podle Čemlerliće národní otázka pro muslimy stejně jako pro Srby a Chorvaty v Bosně a Hercegovině byla vyvinuta v devatenáctém století, a muslimové mají velmi zvláštní národovotvorný kvůli jistým vnitřním a vnějším okolnostem, které je odlišují od Srbů a Chorvatů.¹⁵⁸

Podle Čemlerliće hnutí kapetana Gradašceviće a další pokusy o sebeurčení muslimů vznikly jako reakce na srbské a chorvatské národní hnutí 19. století, které měly nároky na celé území Bosny a nezohledňovaly zvláštnosti místního obyvatelstva.¹⁵⁹ V té době a později, autor píše, srbské a chorvatské národní hnutí byly založeny na náboženství, které bylo muslimům cizí (katolicismus nebo pravoslaví) a na jejím základě stavěli svou sounáležitost, což bylo pro mnoho „Bosňáků“ (Čemlerlić používá tento výraz) nepřijatelné.

V tomto ohledu se Čemlerlićův názor liší od pozice Envera Redžiće. Pokud Redžić odvozuje bosenskou identitu od doby osmanské říše, Čemlerlić ve svém článku popisuje bosňáckou identitu jako výsledek národních hnutí a tlaku na bosenské muslimy ze strany sousedních národů v 19. století. Pokud Redžić popsal pojem „bosenského národa“ jako pozůstatek doby rakousko-uherské okupace, která byla cizí obyčejnému lidu, pak pro Čemlerliće se tato koncepce stala skutečnou formou národního sebevědomí bosenských muslimů, kteří bojovali proti paternalistickým aspiracím Srbů a Chorvatů. Současně autor nepřímo propagoval národní homogenní Bosnu a Hercegovinu, v níž dal bosenským muslimům a jejich kultuře roli nadace.

Dalším atypickým znakem přístupu Čemlerliće k popisu politické subjektivity muslimů byla úplná absence třídního aspektu. Na rozdíl od textu Redžiće a Purivatry, u nichž bylo třídní hledisko rozhodujícím faktorem, Čemlerlić popisuje politickou subjektivitu bosenských muslimů výlučně prostřednictvím sociálních faktorů a konkrétně prostřednictvím jejich nezávislého skupinového vědomí.¹⁶⁰ V tomto smyslu pro Čemlerliće nebyla lhostejnost muslimů vůči srbskému nebo chorvatskému národnímu cítění projevem nedostatku sebevědomění nebo dokonce „zaostalosti“, ale spíše jejich individuality jako nezávislé skupiny, která má své zvláštnosti národního charakteru.¹⁶¹

---

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 379.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 379.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 380.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 381.

S přihlédnutím k výše uvedeným skutečnostem a s odkazem na ústavní novelu z roku 1963¹⁶² autor požadoval, aby v příštím vydání jeho textů bylo jméno bosenských muslimů uváděno s velkým písmem „M“. Stejně jako Purivatra autor argumentoval tím, že by to pomohlo odstranit mnohá nedorozumění v bosenské společnosti.

Jako profesor právnické fakulty v Sarajevu¹⁶³ patřil Hamdija Ćemerlić ke skupině intelektuálů, kteří neměli silné spojení s komunistickou stranou. Byl podporovatelem muslimské „čaršije“, známé skupiny muslimských intelektuálů, kteří rozhodně odmítli udělení Nobelovy ceny za literaturu Ivu Andrićovi. Tvrdili, že Andrić ve svých románech a povídkách uráží muslimy a jejich kulturu. Příslušné dokumenty rovněž uvádějí, že Ćemerlić také připravil polemickou reakci na Redžićův článek z roku 1961.¹⁶⁴

Skutečnost, že článek Ćemerliće, který neodpovídal oficiální linii Svazu komunistů Jugoslávie, bylo možné publikovat, může být na jedné straně vnímána jako příznak postupující liberalizace Jugoslávie.¹⁶⁵ Na druhou stranu to ukazuje, jak Svaz komunistů Bosny a Hercegoviny umožnil zahájit proces, který dovoľoval publikovat i alternativní názory na muslimskou otázku.

V této době se objevují také první články týkající se bosenské otázky v náboženském tisku a literatuře. Příkladem mohou být tak zvané *takvim* (ročenka s důležitými náboženskými termíny) za 1965¹⁶⁶ a 1966,¹⁶⁷ kde byly publikovány dva redakční články, kterými se muslimští klirici snažili vysvětlit své stanovisko k problému muslimské sebeidentifikace. Oba tyto články podporují myšlenku vyčlenění bosenské etnické komunity jako samostatného národa v rámci Jugoslávie. Vyzývají muslimy věrné islámu, aby v tomto směru podporovali Svaz komunistů Jugoslávie. Zvláštní místo mezi

---

¹⁶² Tamtéž, s. 381.

¹⁶³ *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd, 1970, s. 177-178.

¹⁶⁴ I. LUČIĆ, *Im Namen der Nation*, s. 161.

¹⁶⁵ Například tak ho vyhodnotil Dušan Bilandžić, viz. Dušan BILANDŽIĆ, *Teorija i praksa delegatskog sistema*, Zagreb, 1979, s. 349.

¹⁶⁶ *Musliman kao oznaka etničke pripadnosti*, in: *Takvim za godinu 1966*, Izdanije Izvršnog odbora Udruženja Ilmije u SRBiH, Sarajevo, 1965, s. 63-68.

¹⁶⁷ Muhamed DŽEMALUDINOVIĆ, *Koliko ima u Jugoslaviji muslimanskog stanovništva*, in: *Takvim za godinu 1967*, Sarajevo, 1966, s. 108-118.

náboženskými články zaujímá práce Husejna Đozo (1912–1982) v *Glasniku VIS*.¹⁶⁸ Husejn Đozo byl během druhé světové války hlavním imámem 13. divize SS. Poté se však s novou vládou smířil a dokonce se stal osobním tlumočnickem maršála Tita v jeho cestách do arabských zemí. Autor se ve svém článku odvolává nejenom na uznání samostatného muslimského národa v Bosně a Hercegovině, ale také na to, aby poskytl lidem příležitost vytvořit vlastní kulturu, odlišnou jak od srbské, tak od chorvatské. Đozo přiřazuje zásadní roli šarijatskému právu jako síle spojující muslimské věřící.¹⁶⁹ Obecně článek je velmi protichůdný. Protože se autor snažil spojit národní a náboženské vysvětlení muslimské sebeidentifikace.

Ve sledované době začaly také vycházet první sociologické studie o vlivu náboženství na jugoslávskou společnost, a také o problému bosenských muslimů. Především je to kniha Very Stein Ehrlich (1897–1980) *Rodina v transformaci (Porodica u transformaciji)*.¹⁷⁰ Tato kniha popisuje postavení rodiny v socialistické Jugoslávii. Kniha vychází z analýzy každodenního života tří set rodin v celé Jugoslávii. Autorka neopomněla ani Bosnu a Hercegovinu.¹⁷¹ Stručně popisuje historii vzniku bosenských muslimů a dochází k závěru o převážně slovanském původu čili všech obyvatel BiH s malou vrstvou přistěhovalců z jiných regionů.

Další známý sociolog, který zkoumal vliv náboženství na společnost Jugoslávie, byl Esad Ćimić (n. 1931). V článku *Sociální prostředí a náboženství (Socialna sredina i religija)*¹⁷² píše o jevu prolínání náboženského a národního vědomí. V každodenní komunikaci jsou ortodoxní věřící vždy Srbové, katolíci jsou Chorvaté a muslimové nemají svou „národní identitu“ a byli nazýváni pouze muslimy.¹⁷³ Více Ćimić bude

---

¹⁶⁸ Husein ĐOZO, *Pitanje međuvjerskih i međunacionalnih odnosa*, in: *Glasnik VIS*, god. XXIX, br. 5-6, 1966, s. 224-229.

¹⁶⁹ Autor rozvíjí své myšlenky a v budoucnosti, viz články Husein ĐOZO, *Musliman*, in: *Glasnik VIS*, god XXXI, br. 11-12, 1968, s. 475-480; Husein ĐOZO, *Izlaženje iz uskih okvira našeg postojanja*, in: *Glasnik VIS*, god XXXIII, br. 3-4, 1970, s. 1-9; Husein ĐOZO, *Islam I musliman*, in: *Glasnik VIS*, god XXXIII, br. 5-6, 1970, s. 201-206.

¹⁷⁰ Vera ERLICH, *Porodica u transformaciji*, Zagreb, 1964.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 364-367.

¹⁷² Esad ĆIMIĆ, *Socialna sredina i religija*, in: *Odjek*, 1. maja 1965, br. 9, s. 1 i 4.

¹⁷³ Tamtéž, s. 4.

popisovat tento fenomén v knize *Socialistická společnost a náboženství (Socialističko društvo i religija)* z roku 1966.¹⁷⁴

Mezi první články, které ukazují reakci na sčítání lidu v roce 1961 v Jugoslávii, byly texty Juraje Krnjeviće, publikované v chorvatských exilových novinách *Svijest (Povjedomi)*.¹⁷⁵ V těchto článcích autor obviňuje komunistické orgány Jugoslávie jako údajné příznivce velko-srbského šovinismu z mnoha manipulací proti chorvatskému obyvatelstvu v Bosně a Hercegovině. Jednou z takových manipulací je podle autora vytvoření kategorie "neurčitých Jugoslávčů muslimů". Autor tedy dospěl k závěru, že Bělehrad chce rozdělit chorvatský národ různými způsoby na nepřátelské části. O nerozdílnosti katolické i muslimské části chorvatského národa, napsali také emigranští autoři jako Vladko Maček,¹⁷⁶ Hamid Hromalić¹⁷⁷ a Pavle Ostrović¹⁷⁸.

Nyní se obrátit na známého srbského exilového historika Lazara „Lazu“ M. Kostiće (1897 – 1979), který se také zabýval statistikou, právem a v předválečném období byl profesorem na univerzitě v Bělehradě. Kostić pocházel z kněžské rodiny. Nejprve proto studoval na teologické fakultě a později přešel na právnickou fakultu. V roce 1923 získal doktorát ve Frankfurtu nad Mohanem. Od poloviny dvacátých let přednášel na fakultách v Subotici a Lublani. V roce 1937 byl Kostić zvolen profesorem nové bělehradské vysoké ekonomicko-komerční školy. Během okupace za druhé světové války byl komisařem dopravy v administrativě kvislingovského komisaře Milana

---

¹⁷⁴ Esad ČIMIĆ, *Socialističko društvo i religija - Ispitivanje odnosa između samoupravljanja i procesa prevladavanja tradicionalne religije*, Sarajevo, 1966.

¹⁷⁵ Juraj KRNJEVIĆ, *Kako se iz neopredjeljenih službeno fabriciraju opredjeljeni*, in: *Svijest*, London, g. 8, 1961, br. 1 (63), s. 3; Juraj KRNJEVIĆ, *Još o komunističkoj statistici Bosne i Hercegovine*, in: *Svijest*, London, g. 8, 1961, br. 2 (64), s. 1, 5; Juraj KRNJEVIĆ, *Opet Bosna i Hercegovina*, in: *Hrvatski Glas*, Winnipeg, 35, 1963, br. 11 (10. III), s. 3.

¹⁷⁶ Vladko MAČEK, *Istok i Zapad*, in: *Kalendar Hrvatski glas za prestupnu godinu*, 1964, s. 36-37.

¹⁷⁷ Hamid HROMALIĆ, *Muslimane između hrvatske i srpske politike*, in: *Hrvatska država*, Berlin - Munhen, g. XII, 11 (1965), br. 123, mart, s. 5-14; Hamid HROMALIĆ, *Autonomija Bosne i Hercegovine*, *Hrvatska država*, Berlin - Munhen, g. XII 11 (1965), br. 127-128, srpanj-kolovoz, s. 9-13

¹⁷⁸ Pavle OSTROVIĆ, *O Bosni i Bošnjacima*, in: *Zajedničar*, god 61, 9 Veljače 1966, s. 8.

Aćimoviće¹⁷⁹. V roce 1945 však Státní soud FNRJ neshledal důvod, pro který by ho bylo možné odoudit. Jeho předválečný kolega a přítel Dr. Milan Bartoš mu několikrát nabídl dobrou pozici, pokud se vrátí do země. Nicméně Kostić strávil zbytek svého života v emigraci, nejprve v Německu a poté ve Švýcarsku, kde v roce 1979 zemřel.

Kostićova první prací věnovanou otázce národnosti bosenských muslimů je útlá kniha, publikovaná v Torontu v roce 1955.¹⁸⁰ Autor v ní kritizuje chorvatské nároky na území Bosny, jakož i tvrzení, že bosenští muslimové jsou převážně chorvatského původu. Opětovně se Kostić k tématu vrátil ve třech publikacích vydaných v roce 1965. První z nich je kniha *Co si Srbové mysleli o Bosně (Šta su Srbi mislili o Bosni)*.¹⁸¹ V této práci autor ukazuje, jak srbští učenci, spisovatelé a politici popisují Bosnu a jeho národy. Autor líčí bosenské muslimy a jejich nároky vůči Istanbulu jako nároky části srbského národa, který chce žít v bratrském svazku s Bělehradem.¹⁸² I když se liší v kultuře od ortodoxních Srbů, přesto mají s nimi mnoho společného, což autor připomíná na příkladu kapetana Gradaščevice nebo redakční rady časopisu *Gajret*.¹⁸³ Autor se ohradil v tomto smyslu vůči současné jugoslávské publicistice. Kritizoval Envera Redžiće a obecně bělehradskou politiku za podporu ideje bosenských muslimů jako samostatného národa.¹⁸⁴

V knize *Nové jugoslávské „národnosti“ (Nove jugoslovenske "narodnosti")* Kostić pokračoval v kritice nacionální politiky jugoslávských komunistů.¹⁸⁵ Trval na tom, že

---

¹⁷⁹ Správa komisaře (*Komesarska uprava*) byla první loutkovou správou Srbska pod německou okupací během druhé světové války. Předsedou představenstva byl Milan Aćimovič a administrativa trvala od 30. dubna do 29. srpna 1941. Členy Správy komisaře byli členové všech legálních předválečných politických stran v Srbsku, kromě Zemědělské strany a Socialistické strany Jugoslávie.

¹⁸⁰ Lazo M. KOSTIĆ, *Čija je Bosna?* Toronto, 1955.

¹⁸¹ Lazo M. KOSTIĆ, *Šta su Srbi mislili o Bosni. Političko-istorijska studija*, Toronto, 1965, s. 125

¹⁸² Tamtéž, s. 32-39.

¹⁸³ Podrobnější informace o vztahu pravoslaví a islámu se objevují v knize Kostiće „Náboženské vztahy v Bosně a Hercegovině“ Viz. Lazo M. KOSTIĆ, *Verski odnosi u Bosni i Hercegovini*, Minhen, 1965, s. 176.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 120-122.

¹⁸⁵ Lazo M. KOSTIĆ, *Nove jugoslovenske „narodnosti“ : demografsko-etnografska studija*, Toronto, 1965.

utváření makedonského, černoohorského a „bosenského“ národa je v rozporu s historickou logikou a především je namířeno proti srbskému obyvatelstvu těchto regionů. Další kniha *Věda dokazuje národnost b.-h. Muslimů (Nauka utvrđuje narodnost b.-h. Muslimana)*¹⁸⁶ popisuje základní myšlenky předchozí knihy o vztahu Srbů k Bosně. Současně však Kostić vysvětluje i postoj zahraničních vědců. Cílem je dokázat čtenáři, že mnozí světoví učenici považují bosenské muslimy za součást srbského národa. Nicméně tato kniha je ve vědecké rovině poměrně slabá, jelikož autor ve svých konstrukcích využívá především historických a etnografických prací meziválečného období.¹⁸⁷ Stejně tak autor nepoužívá současné studie, jugoslávské ani zahraniční, což jeho práci znevěrohodňovalo.

Kostić na toto téma napsal poté ještě několik titulů.¹⁸⁸ Všechny ale více méně jen opakují teze jeho prve jmenovaných prací. Obecně jsou knihy Lazo Kostiće typickým příkladem nacionalistické literatury. Autor se k problému přiblíží již připravenou tezí a začne hledat důkazy od jiných autorů. Když se autor snaží předstírat, že je vědecký, ve svých konstrukcích selže. A také autorova tendenčnost mu brání studovat muslimskou otázku v Bosně ze všech hledisek.

---

¹⁸⁶ Lazo M. KOSTIĆ, *Nauka utvrđuje narodnost b.-h. Muslimana. Etnografska studija*, Toronto, 1967, s. 128.

¹⁸⁷ Je zajímavé poznamenat, že autor jako specializované vědecké publikací také zvažuje různé encyklopedie, učebnice a slovníky, viz tamtéž, s. 75-83.

¹⁸⁸ Z nich práce věnované muslimské problematice v Bosně jsou „Etnické vztahy Bosny a Hercegoviny“ (Lazo M. KOSTIĆ, *Etnički odnosi Bosne i Hercegovine. Istorijaska i etnopolitička studija*, Bern, 1967) a „Historická a podobná práva k Bosně a Hercegovině“ (Lazo M. KOSTIĆ, *Istorijaska i slična prava na Bosnu i Hercegovinu*, Baden, 1968).

3. kapitola. Mobilizace bosenské muslimské politické a kulturní elity kolem uznání muslimů svébytným národem. 1967–1971.

V březnu 1967 časopis *Život* zveřejnil článek filozofa a publicisty Muhameda Filipoviće *Bosenský duch v literatuře - co je to? (Bosanski duh u književnosti – šta je to?)*.¹⁸⁹ V tomto článku, se na základě rozboru poezie Maka Dizdara¹⁹⁰ autor pokusil odpovědět na otázku existence samostatné národní bosenské identity. Autor článku používá pojmy „lidová kultura“ (*narodna kultura*) a „národní kultura“ (*nacionalna kultura*). Pojmem Lidová kultura autor označuje kulturu, která byla po staletí vlastní lidu Bosny a Hercegoviny. Oproti tomu „národní kultura“ přichází do Bosny zvenčí z jiných zemí až v moderní době. Tato národní kultura, která uměle rozdělila obyvatele Bosny na Srby a Chorvaty, potlačila tzv. „bosenský duch“, o němž píše Filipović. Tyto kultury (tedy srbská a chorvatská) Bosnu považovaly pouze za materiál, z něhož lze budovat svou národní identitu.¹⁹¹ Tato tendence podle názoru Filipoviće dosáhla svého vrcholu v dílech Iva Andriće, který ve svých dílech ignoruje lidovou bosenskou kulturu a vzývá jiné, cizí kultury jako vzorový model. „Lidovou kulturu“ autor definuje poněkud vágně, takže z jeho výkladu vyplývají jen velmi obecné rysy této „bosenské lidové kultury“. Podle Filipoviće nemá bosenská kultura vlastní mýtus, který má Srbsko v kosovském mýtu nebo Chorvatsko v mýtu o knížeti Trpimirovi, což Filipović považuje za její přednost. Bosenská lidová kultura je tak podle Filipoviće realistická, nepopisuje abstraktní hrdiny, jako je například Kraljević Marko, ale obyčejné lidi.¹⁹² Vrcholem tohoto „bosenského ducha“ je podle Filipoviće poezie Maka Dizdara. Je třeba také zmínit, že autor popisuje bosenský islám jako nejdemokratičtější ve srovnání s katolicismem a pravoslavím, jelikož přispěl k ochraně zbytků staré kultury středověké Bosny.

---

¹⁸⁹ Muhamed FILIPOVIĆ. *Bosanski duh u književnosti – šta je to?* in: *Život*, Sarajevo, mart 1967, s. 3-8.

¹⁹⁰ Mahmedalija (Mak) Dizdar (1917 - 1971) je jedním z nejvýznamnějších bosenských básníků druhé poloviny 20. století. Ve své poezii byl inspirován kulturou bogomilů ve středověké Bosně před tureckým dobytím, kulturou a tradicemi islámského mysticismu a bosenským lidovým jazykem. Důležitým motivem v jeho básních jsou středověké náhrobky – tzv. *Stećci*.

¹⁹¹ Muhamed FILIPOVIĆ. *Bosanski duh*. s. 5.

¹⁹² Tamtéž, s. 5.

Celá esej se ukázala být naprosto rozporuplná. Je v ní zřejmá touha autora najít v kultuře zvláštní bosenskou identitu, tento „bosenský duch“. Ale jeho argumenty a teoretické konstrukce jsou tak slabé, že pod tíhou kritiky jak profesionálních historiků, tak i novinářů nemohly obstát.

Odpověď Muhamedu Filipovići byla publikována v novinách *Komunist*. Autor byl bosenský a jugoslávský novinář Muhamed Nuhić.¹⁹³ Autor nejprve kritizuje skutečnost, že Filipović zobrazuje pouze bosenské muslimy jako nositele „bosenského ducha“. Nuhić toto Filipovićovo tvrzení označil za manipulativní. Oproti Filipovići uvedl jako příklady bosenského srbského prozaika Petra Kočiče a srbského básníka z Mostaru Aleksu Šantiće, kteří také ve svých dílech ztvárnili život obyčejných lidí. A proto vnitřní svět bosenských muslimů, Srbů a Chorvatů měl podle Nuhiće společné kořeny a v mnoha ohledech se navzájem nijak neliší. Dále autor konstatoval, že i Srbové a Chorvaté byli utlačováni jak tureckými, tak i rakousko-uherskými úřady a snili o tom, že budou žít ve své vlastní zemi. Bosenští muslimové tak rozhodně nebyli jedinou obětí. Na tom, že bosenští Srbové a Chorvaté tíhnou ve své tvorbě k Srbsku a Chorvatsku, neviděl Nuhić nic špatného. Podle autora tím přispěli k osvobození Bosny. Nuhić také kritizoval Filipovićův „historicismus“. Od doby bosenského království se mnoho změnilo a po turbulentních etnických procesech osmanské doby není třeba označit jednoho přímého dědice středověkého bosenského obyvatelstva.

Na Filipovićův text současně reagoval také článek předsedy bosenského republikového parlamentu Džemala Bijediće *Jak byla vyřešena bosenská otázka (Kako je riješeno bosansko pitanje)*.¹⁹⁴ Je pozoruhodné, že tento článek byl publikován v almanachu, který byl adresován zahraniční diaspoře, především tzv. gastarbeiterům. V něm státní funkcionář alespoň formálně uznává rovnost všech národů žijících v republice, ale poznamenává, že Srbové a Chorvaté už mají v Jugoslávii své vlastní republiky, zatímco muslimové takovou nemají. Během své historie museli bosenští muslimové mnohokrát utíkat před srbským a chorvatským šovinismem. Aby se tomuto do budoucna vyhnuli, deklarovali se mnozí muslimové jako „Jugoslávci“. Bijedić to označil za nesprávné, jelikož bosenští muslimové již všem sousedům dokázali, že jsou

---

¹⁹³ Muhamed NUHIĆ, *Bosanski duh u književnosti i bosanski duh u eseju dr Muhameda Filipovića*, in: *Komunist*, 25. maja 1967. s. 6.

¹⁹⁴ Džemal BIJEDIĆ, *Kako je riješeno bosansko pitanje. Neke specifičnosti međunarodnih odnosa u BiH*, in: *Bosna i Hercegovina, iseljenički kalendar*, 1967, s. 109-111.

jediným etickým celkem. Z toho důvodu Bijedić vítal politiku rovnoprávnosti při uznání všech tří národností Bosny a Hercegoviny a věřil, že pouze tímto způsobem je možné posílit "bratrství a jednotu".

Diskuse mezi Filipovićem a jeho kritiky byla obecně spíše protichůdná. Na jedné straně Filipovićův emoční článek o „bosenském duchu“ nebyl řádně posílen vědeckými argumenty a proto vyvolal mnoho otázek ohledně vědeckých důvodů autorových výroků. Na druhé straně jeho oponenti, kritizující článek Filipoviće, nemohl teoreticky sformulovat srozumitelný koncept etnogenezi jugoslávských muslimů. Tato diskuse otevřeně ukázala ideologickou bezmocnost, v níž se jugoslávská politická elita ocitla před muslimskou otázkou.

Zajímavým příkladem sociologického výzkumu národní struktury Jugoslávie je článek Ruži Petrovićové *Vzdělávací a profesní struktura etnických skupin (Obrazovna i profesionalna struktura etničkih grupa)*.¹⁹⁵ Autorka v něm poukázala na problém, že bosensští muslimové mají zpravidla nízkou úroveň vzdělání a primárně se živí nekvalifikovanou prací.¹⁹⁶ Článek také zdůraznil, že bosensští muslimové, stejně jako Romové, nejméně uzavírají smíšené sňatky. S největší pravděpodobností, píše autorka, je to kvůli islámským tradicím. Na druhou stranu i mezi bosenskými muslimy postupovala sekularizace, takže se mnozí již nespojují s islámem. Právě existence muslimů ateistů vyvolávala tedy otázku, zda jsou bosensští muslimové náboženskou, anebo etnickou skupinou. Podle Petrovićové právě tato nejasnost činila výsledky sociologického průzkumu problematickými.

Jedním z nejpozoruhodnějších příkladů je článek *Místo a role bosenských muslimů v politickém vývoji našeho národa (Mjesto i uloga bosanskih Muslimana u političkom razvoju naših naroda)*¹⁹⁷ Muhameda Hadžijahiće, publikovaný pod pseudonymem Muhamed Džemaludinović. V tomto článku autor tvrdil, že předky bosenských muslimů jsou středověcí bogomilové. Autor také odmítal, aby byli muslimové paušálně spojováni s vládnoucí třídou v Osmanské říši. Hadžijahić uznával,

---

¹⁹⁵ Ruža PETROVIĆ, *Obrazovana i profesionalna struktura etničkih grupa*, in: *Gledišta*, 1967, 8-9, s. 1207-1218.

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 215-217.

¹⁹⁷ Muhamed DŽEMALUDINOVIĆ, *Mjesto i uloga bosanskih Muslimana u političkom razvoju naših naroda*, in: *Almanah sa prilogom takvima za 1387-1388 godinu*. Izdanje Izvršnog odbora Udruženja „Ilmije“, Sarajevo, 1967, s. 113-117.

že osmanská šlechta byla muslimská, na druhou stranu však podle něj nešlo přejít fakt, že v Bosně byl také velký počet muslimských rolníků. Ti sice nemuseli na rozdíl od pravoslavných a katolíků platit daně, měli však povinnost sloužit v tureckém vojsku. Stejně tak autor odmítal kritiku bosenských muslimů za jejich službu ve vojsku a v osmanské vládě. Koneckonců, zdůrazňoval Hadžijahić, mnozí Srbové a Chorvaté také sloužili rakouskému císaři a tureckému sultánovi. Nakonec autor připomněl, že bosensko-turecký feudalismus nebyl vůči jiným národům a náboženstvím tyranský. Naopak vláda Istanbulu se v tomto směru vyznačovala ve srovnání s křesťanskými státy vysokým stupněm tolerance. Za zmínku stojí také článek téhož autora v bělehradském deníku *Politika Kdo jsou „balije“ (Ko su balije)*,¹⁹⁸ v němž autor rozvíjel téma utlačovaných prostých muslimských rolníků. Hadžijahić poukázal, že moderní termín „balije“, byl nesprávně přenesen na všechny muslimy Bosny a Hercegoviny a jeho význam je urážlivý. Dříve tento pojem, jak vysvětlil, označoval pouze muslimské rolníky a později v zásadě ztratil svůj původní význam.

V této době se začalo ve sousední federální socialistické republice Chorvatsko tzv. „masové hnutí“ (*masovni pokret, maspok*), pro něž se o mnoho později analogicky s událostmi v Československu v roce 1968 vžil také název „chorvatské jaro“ (*Hrvatsko proljeće*). Masové hnutí však principiálně naráželo na zcela jiné problémy, než byla liberalizace společensko-politických poměrů v tehdejší Československu. Do vedení Svazu komunistů Chorvatska (SKH) se v druhé polovině 60. let dostali lidé (Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker, Ivan Šibl, Dragutin Haramija aj.), kteří neměli zkušenost partyzánského boje za druhé světové války, a jejich představy o rozvoji socialismu kolidovaly s vizemi starších komunistů v čele s Titem. Chorvatské politické vedení a kulturní elita tehdy artikulovaly myšlenku větších práv jednotlivých republik federace, odmítaly existenci společného srbochorvatského jazyka, jakož i výsadní postavení Svazu komunistů Jugoslávie na úkor republikových stranických vedení.

Začátkem těchto událostí bylo takzvané *Prohlášení o názvu a postavení chorvatského spisovného jazyka (Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika)*,¹⁹⁹ kterou napsalo sedm členů Matice chorvatské²⁰⁰ (Miroslav Brandt, Dalibor

---

¹⁹⁸ Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Ko su balije*, in: *Politika*, 27. VIII 1967, s. 18.

¹⁹⁹ Telegram, jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja, br. 359, 17. ožujka 1967, s. 1.

Brozović,²⁰¹ Radoslav Katičić, Tomislav Ladan, Slavko Mihalić, Slavko Pavešić a Vlatko Pavletić) a publikoval záhřebský *Telegram* 17. března 1967.²⁰² Chorvatští intelektuálové věnovali pozornost i Bosně a Hercegovině. Otevřeně se začaly objevovat články a knihy, které prohlašovaly, že bosenská muslimská jsou součástí chorvatského národa. Jednalo se například o článek splitsko-makarského biskupa fra Frane Franiće *Muslimové a katolíci* ve splitském časopise *Církev ve světě (Crkva u svijetu)*,²⁰³ brožuru katolického publicisty Ivana Mužiče *Úvahy o dějinách Chorvatů (Razmatranja o povijesti Hrvata)*.²⁰⁴

Jeden z funkcionářů, kteří podporovali *Prohlášení* Matice chorvatské, byl účastník partyzánského boje v Jugoslávii a dlouholetý starosta Záhřebu Večeslav Holjevac (1917–1970). V roce 1967 v nakladatelství Matice chorvatské autor publikoval dílo *Chorvaté za hranicemi vlasti (Hrvati izvan domovine)*.²⁰⁵ Kniha se skládá ze samostatných kapitol věnovaných dějinám života Chorvatů mimo historické hranice Chorvatska. Práce jako celek obdržela kritické recenze od vědecké a stranické

---

²⁰⁰ Matice chorvatská (*Matica hrvatska*) je nejstarší nezávislá, nezisková a nevládní chorvatská národní instituce. Jejím hlavními cíli jsou podpora chorvatské národní a kulturní identity v oblasti umění, vědy, duchovní tvorivosti, ekonomiky a veřejného života, jakož i péče o sociální rozvoj Chorvatska.

²⁰¹ Je třeba poznamenat, že Dalibor Brozović (1927-2009), rodák ze Sarajeva, se také účastnil diskuse o muslimské otázce v Bosně. Viz například jeho článek *O sociálních kořenech mezinárodních problémů a o jejich jevové a motivační formě (O društvenim korjenima međunarodnih problema i o njihovom pojavnom i motivacionom vidu, in: Vidik, Split, 16-17, prosinac 1969, s. 19)*, kde se autor také dotýká bosenských muslimů a popisuje tuto společnost jako prozápadní (čimž myslí „prochorvatskou“).

²⁰² O čtyři roky později chorvatští spisovatelé (Vitomir Lukić, Mile Pešorda, Nikola Martić, Veselko Koroman, Mirko Marjanović, Vladimir Pavlović, Stanko Bašić) podepsali v Bosně a Hercegovině vlastní Sarajevské prohlášení o chorvatském jazyce (*Sarajevska deklaracija o hrvatskom jeziku*), Toto prohlášení bylo reakcí na uznání bosenských muslimů, v němž signatáři tohoto prohlášení viděli hrozbu pro chorvatské obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny.

²⁰³ Frane FRANIĆ, *Muslimani i katolíci*, in: *Crkva u svijetu*, Split, 2, 1967, s. 1-4.

²⁰⁴ Ivan MUŽIĆ, *Razmatranja o povijesti Hrvata*, Split, 1967, s. 13-14, 42-43.

²⁰⁵ Večeslav HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, 1967, 2. vyd. 1968. Budeme se zabývat hlavně kapitolou *Vystěhovalectví do Turecka (Iseljavanje u Tursku)*, s. 269-270, kde autor přímo klasifikuje bosenské muslimy jako část chorvatského národa.

veřejnosti a sloužila jako jeden z důvodů pro vyloučení Holjevce ze Svazu chorvatských komunistů v roce 1969. Druhá část této knihy pod názvem *V nové vlasti (U novoj domovini)*,²⁰⁶ kde autor popisuje dějiny chorvatské diaspory v USA, Kanadě, Latinské Americe, Austrálii, Novém Zélandu a Jižní Africe, způsobila největší kritiku. Současně autor nedává žádnou významnou kritiku ohledně politických názorů, které převládaly v diaspoře, kterou mnozí v Svazu komunistů Jugoslávie považovali za omluvu pro buržoazní nacionalistickou ideologii. Tato kniha byla pozitivně přijata mezi diasporou.²⁰⁷ I když domácí byly vesměs zdrženlivější, někteří, jako například Vladimir Blašković, tuto knihu přivítali.²⁰⁸ Na druhé straně na Blaškovićovu pochvalnou recenzi ostře reagoval bosenský chorvatský funkcionář Branko Mikulić.²⁰⁹ Recenzenta nazval komplicem emigrantských sil, které chtějí podkopat jednotu Bosny a celé Jugoslávie. Autor na tuto kritiku z politických míst byl nucen reagovat. Hájil se, že jeho teze o bosenských muslimech jsou vědecké, založené na zdrojích a nemají za cíl podkopávat jednotu země.²¹⁰ Diskuse však tímto neskončila a vzájemná obvinění pokračovala.²¹¹ Holjevcovu práci kritizovalo také mnoho dalších autorů. Na knihu reagovali například Luka Đaković²¹² a Joco Marjanović,²¹³ který opět zdůraznil zvláštnost bosenských muslimů. Ostrou kritiku publikoval Abid Budimlić v záhřebském *Vesniku*.²¹⁴ Obvinil všechny výše uvedené prochorvatské autory a také Srbskou akademii věd a umění (za

---

²⁰⁶ Tamtéž, s. 65-270.

²⁰⁷ Pavle OSTROVIĆ, *Hrvati izvan domovine*, in: *Zajedničar*, 18. IX. 1968, s. 5.

²⁰⁸ Například viz Vladimir BLAŠKOVIĆ, *Smetnje i smutnje. U povodu jednog prigovora Holjavčevoj knjizi o Hrvatima izvan domovine*, in: *Kritika*, 6, 1969, s. 343-356.

²⁰⁹ Branko MIKULIĆ, *Sveodlučna bitka protiv antisocialističkih snaga*, in: *Oslobođenje*, 9. I 1970, s. 3.

²¹⁰ Vladimir BLAŠKOVIĆ, *Ograda od objede ili poruka javna povodom jedne arabeske kojajne i njene ture i jazije*, in: *Kritika*, br. 13, Zagreb, Srpanj-kolovoz, 1970, s. 543-547.

²¹¹ Aziz HADŽIHASANANIVIĆ, *Ko je šta?* in: *Oslobođenje*, 29. I 1971, s. 4; Vladimir BLAŠKOVIĆ, *Anatomija jedne zablude ili šta to nije završeno*, in: *Oslobođenje* 29. I. 1971. s. 4.

²¹² Luka ĐAKOVIĆ, *Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini*, in: *Pregled*, 57, 1967, knj. II, br. 9, s. 189-216.

²¹³ Joco MARJANOVIĆ, *Avest prošlost. O karakteru međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini*, in: *Odjek*, 15. II 1968, s. 3.

²¹⁴ Abid BUDIMLIĆ, *Muslimani – jedan od tri „ravnopravna naroda“ u BiH*, in: *Vjesnik*, Zagreb, 11. II. 1968, s. 7.

teze v knize *Národy Jugoslávie*, o níž jsme psali ve druhé kapitole) z pseudo-historických výmyslů. Autor viděl důvod těchto chybných tvrzení v pozůstatcích minulosti. Budimljic varoval, že tyto články a práce jsou velmi nebezpečné a pokud SKJ a SKH nebudou reagovat včas, pak tyto práce mohou otřást jugoslávskou jednotou.

Hlavní událostí, která pomohla k uznání bosenských muslimů jako samostatného národa bylo 17. zasedání Svazu komunistů Bosny a Hercegoviny. Na tomto setkání se rozhodlo o uznání sebeurčení bosenských muslimů pod jménem „Muslimové“ s velkým písmenem. Na podporu tohoto opatření zazněly na schůzi tři referáty – Džemala Bijediće,²¹⁵ Avda Huma²¹⁶ a Osmana Karabegoviće.²¹⁷ Všichni tři řečníci zdůraznili, že uznání bosenských muslimů posílí „bratrství a jednotu“ v republice Bosna a Hercegovina a přispěje k sílení socialismu. V tomto rozhodnutí viděli také příležitost zabránit "negativním tendencím" u některých představitelů tvůrčí inteligence. Podle řečníků trpěli Muslimové po několik desetiletí machinacemi srbské a chorvatské buržoazie a mají právo být nezávislým národem.

Na podporu rozhodnutí uznat bosenské muslimy za národ byl v květnovém vydání *Politiky* publikován článek předsedy Ústředního výboru Svazu komunistů Bosny a Hercegoviny Cvijetina Mijatoviće *Nový čas, nové hodnoty (Novo vreme, nove vrednosti)*.²¹⁸ Autor přivítal rozhodnutí uznat bosenské muslimy za svébytný národ a kritizoval ty, kteří muslimy považovali pouze za náboženskou komunitu. Psání jména bosenských muslimů s malým písmem „m“ označil Mijatović za šovinismus. Žádal, aby se vedl důsledný boj za dosažení rovných práv pro všechny národy v Bosně.

Jeden z řečníků na 17. zasedání Svazu komunistů Bosny a Hercegoviny Avdo Humo brzy na to zveřejnil ve stranických novinách *Komunist* řadu článků pod názvem *Muslimové v Jugoslávii*.²¹⁹ První článek byl věnován obecným teoretickým otázkám

---

²¹⁵ Džemal BIJEDIĆ, *Govor na XVII sjednici Centralnog komiteta SK BiH*, in: XVII sjednica CK SK BiH, Sarajevo, 1968, s. 80-88.

²¹⁶ Avdo HUMO, *Govor na XVII sjednici Centralnog komiteta SK BiH*, in: XVII sjednica CK SK BiH, Sarajevo, 1968, s. 105-125.

²¹⁷ Osman KARABEGOVIĆ, *Govor na XVII sjednici Centralnog komiteta SK BiH*, in: XVII sjednica CK SK BiH, Sarajevo, 1968, s. 160-170.

²¹⁸ Cvijetin MIJATOVIĆ, *Novo vreme, nove vrednosti*, in: *Politika-ekspres*, 30 april, 1 i 2 maj 1968, s. 13.

²¹⁹ Celkem deník zveřejnil pět článků:

národních dějin. Autor předeslal svůj úmysl dokázat čtenářům, že bosensští Muslimové jsou odlišným národem od Srbů a Chorvatů. Svou nespokojenost vyjadřoval nad tím, že mnoho lidí hovoří o „vytváření nového národa“ a považuje je za zbytečné. Avdo Humo proti těmto hlasům namítal, že nejde o žádné „vytváření“ národa, jelikož bosensští Muslimové se již dlouho cítí být samostatným a nezávislým národem.²²⁰ Ve druhém článku Humo kritizoval srbskou a chorvatskou elitu v Bosně a Hercegovině za jejich konzervativismus a zaostalé představy o politické struktuře v republice, které chtěli sami dominovat.²²¹ Na rozdíl od nich představil otázku bosenských Muslimů jako komplikovanější. Na jedné straně kritizoval muslimskou „náboženskou buržoazii“, na straně druhé popisoval celou muslimskou populaci Bosny a Hercegoviny jako oběti velkochorvatských a velkosrbských ambicí. Do této pozice se bosensští muslimové mohli dostat tím, protože svou národní identitu začali budovat později než Srbové a Chorvaté. Po staletí byli jen náboženskou skupinou. Teprve během rakousko-uherské nadvlády se začaly objevovat začátky samostatné bosenské muslimské identity, a to právě v době, kdy se muslimové stávali předmětem politických zápasů jejich sousedů. V dalším článku se Humo věnoval „bosenské myšlence“.²²² Odsoudil koncepci „bosenského národa“, která bosenské muslimy prohlásila za dědice středověké Bosny. Zároveň se však s porozuměním vyjádřil o muslimské elitě. Mnoho spisovatelů a muslimských osobností kultury upřímně požadovalo progresivní rozvoj bosenských muslimů. Stejně jako Kemal Atatürk chtěli vybudovat evropskou Bosnu bez náboženských předsudků. Ale vzhledem k tomu, že Bosna byla dlouho pod cizí mocí, nemohla se podle autora v kulturním smyslu vyvíjet. Ve čtvrtém článku autor kritizoval Alexandra Rankoviće a obvinil ho z toho, že vytvořil byrokracii, která zadusila jakýkoli národní vývoj, mimo jiné

Avdo HUMO. serija članaka „Muslimani u Jugoslaviji“ in: Komunist, Beograd, 1968

– *Potreba naučne obrade*, in: Komunist, Beograd, 11. VI. 1968, s. 9.

– *Politika svojatanja*, in: Komunist, Beograd, 18. VI 1968, s. 19.

– *Individualnost naroda*, in: Komunist, Beograd, 25. VI 1968, s. 15.

– *Logika državnosti*, in: Komunist, Beograd, 1. VIII 1968, s. 9.

– *Puna sloboda i rovnopravnost*, in: Komunist, Beograd, 8. VIII 1968, s. 8.

²²⁰ *Potreba naučne obrade*, in: Komunist, Beograd, 11. VI. 1968, s. 9.

²²¹ *Politika svojatanja*, in: Komunist, Beograd, 18. VI 1968, s. 19.

²²² *Individualnost naroda*, in: Komunist, Beograd, 25. VI 1968, s. 15.

také v Bosně a Hercegovině.²²³ Následně Humo pozoruhodně odmítl a revidoval celý ideologický koncept (vytvořený Edvardem Kardeljem), který neznal národní identitu bosenských muslimů, pouze náboženskou. Humo tuto ignoranci nazval důsledkem byrokratismu a požadoval jeho nápravu. Konečně v posledním článku se autor vyjádřil, že teprve uznání bosenských muslimů jako národa rovného Srbům a Chorvatům umožní v Socialistické republice Bosně a Hercegovině vybudovat „bratrství a jednotu“.²²⁴

Série článků Avda Humo je obecně příkladem názorů, vyjadřovaných oficiálními představiteli Svazu komunistů Bosny a Hercegoviny, kteří přehodnotili pojetí národa v socialistické společnosti. Myšlenka Huma a dalších předpokládá, že náboženství a závislé na něm kultura a společenství je základem pro formování národní identity. Tyto články byly výrazem pokusů sladit komunistickou ideologii a skutečnou situaci v Jugoslávii.²²⁵

V pozdních šedesátých letech se začaly objevovat pokusy o komplexní monografii o bosenské otázce. Prvním z takových pokusů byla práce Vlada Jokanoviće *Prvky, které v dějinách působily pozitivně a negativně na vytvoření Bosňáctví jako národního hnutí (Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta)*, otištěna teprve po autorově smrti.²²⁶ Na prvních stránkách se autor pokusil dokázat, že výrazy „bosenský“ a „muslimský“ jsou synonymem pro označení jediného národa.²²⁷ Tento názor ovšem působil poněkud

---

²²³ *Logika državnosti*, in: Komunist, Beograd, 1. VIII 1968, s. 9.

²²⁴ *Puna sloboda i rovnopravnost*, in: Komunist, Beograd, 8. VIII 1968, s. 8.

²²⁵ Avdo Humo se vrátí k problému bosenských muslimů i později. Viz jeho článek „Integrační smysl pro státnost. Jemnosti národnostní otázky“ (Avdo HUMO, *Integracioni smisao državnosti. Finese nacionalnog pitanja*, in: Odjek, Sarajevo, 1 april 1969, s. 3) a zejména jeho článek „Historické a současné aspekty národního postavení muslimů“ (Avdo HUMO, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, in: Pregled, april 1970, s. 429-455), který je revidovanou verzí dané serie publikaci.

²²⁶ Vlado JOKANOVIĆ, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, in: Pregled, avgust 1968, s. 137-163 a Pregled, septembar 1968, s. 241-263. Fragmety z tohoto článku byly publikovány ve „Odjeku“, viz Vlado JOKANOVIĆ, *O Bošnjaštvu*, in: Odjek, 1-15. VIII. 1968, s. 3.

²²⁷ V. JOKANOVIĆ, *Elementi*, in: Pregled, Avgust 1968, s. 138-139.

kontroverzně, jelikož v této otázce panovaly mezi různými autory značné rozdíly. Jakanović dále upozorňoval, že obyčejný dělnický a rolnický muslimský obyvatel Bosny a Hercegoviny se nikdy nepovažoval ani za Srba, ani za Chorvata. K jedné z těchto národností se vždy mezi muslimy hlásila jen malá část intelektuální elity.²²⁸ Krátkou historiografickou analýze prací, věnovaných muslimské otázce v Bosně, ²²⁹ Jakanović shrnul a dospěl k závěru, že kořeny všech evropských národů bezpochyby spočívají ve středověku. Vzhledem k tomu, že Bosňáci jsou Evropané, mají tak jako všichni ostatní obyvatelé kontinentu nárok na vlastní středověké kořeny. Odtud pak vedl svůj výklad k rozboru událostí sahajících až do 10. století, kdy se podle něj objevily kořeny budoucího bosenského národa. Konstatoval sice, že v nařízeních bána Ninoslava z první poloviny 13. století se obyvatelé Bosny nazývají „Srby“. Ovšem již za vlády bána Mladena Šubiće²³⁰ jen o několik desetiletí později se v památkách jako označení pro obyvatele Bosny objevuje termín „Bosňáci“. Právě výskyt tohoto termínu považoval autor za počátek zrození samostatného bosenského národa. Bylo to však teprve povstání z let 1830–1832, které u bosenského národa posílilo jeho zvláštní vědomí, byť toto povstání nebylo úspěšné.²³¹ Posléze autor předložil deset důvodů, které u bosenských muslimů vedly k vytvoření vlastní identity. Mezi nimi jmenoval islamizaci, celkem teokratické zřízení osmanské říše, izolaci velké části Bosny od sousedů, územní správa organizovaná do kapetanijí,²³² čitlucky systém (*čitlučenje*)²³³ atd. a zbytek první části věnoval jejich vysvětlení.²³⁴

---

²²⁸ Tamtéž, s. 139.

²²⁹ Tamtéž, s. 139-143.

²³⁰ Autor míní Mladena I. Šubiće Bribirského, bána Bosny v letech 1299-1304.

²³¹ Tamtéž, s. 148.

²³² *Kapetanija* čili *Kapetanluk* (kapitánství) bylo vojenská územní jednotka v Osmanské říši pod vládou *kapetana*. Většina z nich ležela podél osmanských hranic. Zpočátku to byly opevnění na řekách, pak oblasti kolem hlavních pevností, a to i ve vnitrozemí. Toto zřízení bylo specifické pro bosenský pašalík. Kapetan, jemu podřízení důstojníci i řadoví vojáci byli placeni státem; hodnost kapetana byla dědičná.

²³³ *Čitlučenje* je nákup nebo získání vlastnictví křesťanské populace a vytvoření z nich čitlika, a proto se proces nazývá Čitlučenje (*čitlučenje*). Čitlučenje bylo obvykle prováděno janičáry nebo sipahy.

²³⁴ Tamtéž, s. 150-163.

Jokanovićův článek měl nicméně řadu nedostatků a formálních pochybení: neměl formu uceleného textu, takže působil nedokončeným dojmem, autor přeskakoval z jednoho tématu na druhé a často se opakoval. Pozoruhodně diletantsky postupoval v samotné nejdůležitější části výkladu, v které se snažil dokázat národotvorný proces bosenského národa od středověku: opíral se o citace jediného zdroje. Tím byla navíc práce, která se tímto problémem přímo nezabývala. Jokanović například citoval Evlevija Čelebiho, který muslimy nazýval „bosnjáckým národem“, zatímco zcela ignoroval jiné prameny, které za Bosňáky označují veškeré obyvatelstvo bosenského pašalíku bez ohledu na náboženství a kulturu.²³⁵

Pro uznání bosenských muslimů – jako zvláštního bosňáckého národa – Jokanović uvedl jako argument skutečnost, že bosenští pravoslavní a katolíci se pod vlivem národních hnutí přicházejících ze Srbska a Chorvatska identifikovali se srbským, respektive chorvatským národem. Jejich národní identita byla tedy také založena na jejich náboženském vyznání.²³⁶ Jestliže tedy mohli Srbové a Chorvaté postavit svůj národ na náboženských základech, proč by to mělo být zapovězeno bosenským muslimům?²³⁷ Autor vysvětloval, že díky propagandě Bělehradu a Záhřebu se část nerozhodného obyvatelstva Bosny stala spřízněnou se Srby a Chorvaty, k čemuž také přispěla i skutečnost, že v Bosně existovaly především kostely a kláštery podřízené srbské pravoslavné církvi a čtyřem chorvatským bosenským biskupstvím. Na druhé straně, muslimské hnutí (od doby kapetana Gradaščeviče) nebylo čistě národní, protože v něm silně převládaly požadavky feudální třídy (*begovatu*), což brzdilo vývoj progresivních národních sil. S begovatem spolupracovaly a podporovaly ho poté jak rakousko-uherské orgány, tak i jugoslávský královský režim, protože jim pomáhal udržet lid v podřízeném postavení vůči centrální moci. Nakonec autor stručně vyzdvihl pokrokovost Komunistické strany Jugoslávie a význam národně osvobozeneckého boje v době druhé světové války. V souvislosti s válečnými událostmi Jokanović v závěru svého článku vyzval, aby se historické argumenty neuplatňovaly v dnešním (v roce 1968) přístupu k bosenské otázce. Podotkl, že minulost stojí za to si připomínat, ale nic víc.²³⁸ Autor je nekonzistentní, jestliže argumentuje středověkem a osmanským

---

²³⁵ V. JOKANOVIĆ, *Elementi*, in: *Pregled*, septembar 1968, s. 241.

²³⁶ Tamtéž, s. 244-245.

²³⁷ Tamtéž, s. 256.

²³⁸ Tamtéž, s. 262-263.

obdobím a pak vyzývá, aby nebyl brán v potaz nedávný etnický konflikt během Druhé světové války. Toto bylo samozřejmě poměrně naivní prohlášení, ale pokud si vzpomínáme, co vytrpěla Jugoslávie ve období druhé světové války, můžeme autora pochopit.

Jedním z klíčových publicistů, kteří přispěli k uznání bosenských muslimů za nezávislý národ, byl Salim Ćerić (1918–1987). Jako nejstarší syn městského imáma ve městě Ljubuški, se v letech národně-osvobozené války připojil k jugoslávským partyzánům a velmi brzy se stal velitelem 16. muslimské brigády.²³⁹ O poválečných letech Ćerićova života víme velmi málo až do 60. let, kdy se začal věnovat publicistice. První jeho článek o našem tématu byl publikován v *Odjeku* pod názvem *Tváří v tvář (Suočavanje)*.²⁴⁰ V tomto článku autor analyzoval čtyři hlavní problémy podle svého názoru v otázce meznárodních vztahů v Jugoslávii. Mezi nimi zmínil problém bosenských muslimů nebo, jak ji nazývá, srbsko-chorvatských muslimů. Ćerić kritizoval stalinskou teorii o čtyřech atributech národa, přičemž konstatoval, že marxistická teorie v Jugoslávii se bohužel nedostatečně zajímala o národní otázku, což vedlo mimo jiné i ke vzniku muslimského problému.

Centrálním dilem Salima Ćeriće byla kniha *Muslimové srbochorvatského jazyka (Muslimani srpskohrvatskog jezika)*, publikovaná koncem roku 1968.²⁴¹ Ćerić na knize pracoval v době, kdy jednak v Chorvatsku sílilo nacionalistické hnutí, jednak se vedla živá debata o charakteru a postavení muslimského obyvatelstva Bosny a Hercegoviny. Na jedné straně se chorvatští autoři vraceli k tématu místa Bosny a jejího obyvatelstva v chorvatských dějinách a v chorvatském národním životě, na druhé pak sarajevská muslimská inteligence odmítala veškeré chorvatské a srbské nároky na Bosnu a Hercegovinu. Ćerić tak chtěl přímo svou knihou přispět k této debatě, což přímo v úvodu deklaroval. Jak uvedl, motivací, aby se tématem zabýval, pro něho byl článek Envera Redžiće v časopise *Socijalizam* z roku 1961.

Ćerićova kniha vyvolala na chorvatské straně ostře odmítavou kritiku. Nejvypjatější tón zazněl v polemice, kterou Ćerić následně vedl s historikem Trpimirem Macanem (n. 1935). Ve svém článku *Nevědecký přístup k minulosti a budoucnosti lidu*

---

²³⁹ Marko ATTILA HOARE, *Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, Oxford University Press, 2013, s. 118-120.

²⁴⁰ Salim ĆERIĆ, *Suočavanje*, *Odjek*, Sarajevo, br. 6, 15-31. III. 1968, s. 2, 15.

²⁴¹ Salim ĆERIĆ, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968.

*Bosny a Hercegoviny (Neznanstveni pristup prošlosti i budućnosti naroda Bosne i Hercegovine)*²⁴² obvinil Macan názorového protivníka, že knihu zahltil množstvím zcela zbytečných zbytečných informací z dějin SKJ, marxistické teorie a poučkách o třídním boji atd., které čtenáři brání dobrat se k nějaké myšlence podle recenzenta tohoto jinak velmi kompilačního textu. Autor recenze nechápal důvod, proč Ćerić vydává bogomily za proto-Bosňany (*protobosanci*) a co tato skupina má společného s moderními bosenskými muslimy. Macan se podívoval, jak Ćerić došel k tvrzení, že byli bogomilové jádrem bosenského obyvatelstva, které konvertovalo k islámu. Macan nepřijímá tezi autora, že etnogeneze bosenských muslimů probíhala pod vlivem islámu. Stejně tak recenzent odmítl, že by se muslimové zásadně lišili způsobem života a tradicích od pravoslavného a katolického obyvatelstva Bosny a Hercegoviny, jak se snažil tvrdit Ćerić. Macan knize dále vytkl, že v ní zcela schází zmínka o významu etnogeneze a migračních procesu bosensko-hercegovských pravoslavných a katolíků, což označil za zásadní nedostatek této práce. Poukázal také na velké množství faktických chyb a chaotický způsob výkladu. Macan také zpochybnil, že lze použít pojem „národ“ v kontextu středověku, což Ćerić v knize činil běžně a bez hlubší reflexe. Macanova recenze tak Ćerićovu knihu odmítla jako povrchní a nevědeckou a apelovala na profesionální historiky, aby napsali komplexnější práci. Z rozboru vyplývá, že Macan oproti Ćerićovi postupuje podle standardních vědeckých kritérií. Nicméně, sám Trpimir Macan je však známý svými pseudovědeckými tvrzeními o původu Chorvatů, kontinuitě chorvatských dějin a patří k radikálně nacionalistickým chorvatským historikům, jejichž dílo je evidentně tendenční a pavědecké. Toto by se mělo v textu objevit – třeba do roku 1971, kdy vydal svoji krajně tendenci a pseudovědeckou práci *Dějiny Chorvatů*, se choval zdánlivě jinak. I když za jeho „vědeckou“ kritiku Ćeriće můžeme vědět hlavně snahu diskvalifikovat názor, který odporuje jeho vlastnímu mimovědeckému přístupu, totiž dokázat, že Bosna byla chorvatská.

Odpověď Salima Ćeriće byla vytištěna ve stejném časopise v následujícím roce.²⁴³ Reakce na kritiku byla docela rozporuplná. Ćerić reagoval na kritiku svého oponenta uraženě a bolestínsky. Na Macanovy výtky však nedovedl relevantně

---

²⁴² Trpimir MACAN, *Neznanstveni pristup prošlosti i budućnosti naroda Bosne i Hercegovine*, in: *Kritika*, Zagreb, Br. 7, srpanj-kolovoz, 1969, s. 524-528.

²⁴³ Salim ĆERIĆ, *Još o knjige „Muslimani srpskohrvatskog jezika“*, in: *Kritika*, Zagreb, br. 10, Siječanj-veljača, 1970, s. 100-107.

odpovědět. Bez relevantní argumentace hájil svou neudržitelnou tezi o kontinuitě bosenského národa od středověku po dnešek a spojitost středověkých bogomilů s dnešními muslimy. Své názory přitom opět zaobalil do marxistické ideologické hantýrky, která problém nijak vysvětlit nepomohla. Svou odpovědí tak Čerić jenom potvrdil výtky Trpimira Macana, že jeho kniha je plná „zbytečné vody“.

Macanova odpověď byla tentokrát lakonická, ale zároveň osobní.²⁴⁴ Čeriće obvinil, že se snaží očernit jeho reputaci a zostra ho označil za neschopného a diletanta. Čerićovi vytkl, že mu ve skutečnosti nejde vůbec o to, aby zkoumal etnogenezi bosenských muslimů na vědecké úrovni. Bez ohledu na fakta konstruuje své nepodložené tvrzení a prohlašuje jej za dogma. Největší Čerićovou chybou bylo podle Macana to, že dnešní mezietnické vztahy ahistoricky převádí do minulosti a odmítá přijmout jakoukoliv kritiku svých nesprávných tezí. Samotnou ideu napsat monografii o bosenských muslimech Macan nijak nezpochybnil a naopak ji přivítal. Vyzval však, aby se v Jugoslávii tato problematika zkoumala seriózně a neprováděla se žádná unáhlená rozhodnutí. Macan varuje před tím, aby na základě pavědeckých prací typu Čeriće nebyl uznáván muslimský národ – od odborné debaty tedy jde také k politické a správně poukazuje, že za cílem Čerićovy práce a jemu podobných je hlavně snést argumenty pro tento politický krok. Macanova kritika částečně oprávněná, ale i za jeho vystoupením je politická motivace. Měl samozřejmě pravdu, zároveň však sám ve svých pracích postupoval obdobně pseudovědecky, pokud jeho argumenty měly posloužit chorvatskému nacionalistickému výkladu a tím i nacionálním zájmům.

Tato diskuse rozpoutala další reakce. Vedení Bosny a Hercegoviny podpořilo Salima Čeriće a obvinilo Macana a geografa Vladimira Blaškoviće, který se postavil na Macanovu stranu, z velkochorvatských ambicí a nároků na území Bosny.²⁴⁵ Chorvatští autoři naopak kritizovali Salima Čeriće jako publicistu, který nerozumí historickým procesům a nastoluje kontroverzní a nebezpečné názory o mezietnických vztazích v Jugoslávii.²⁴⁶

---

²⁴⁴ Trpimir MACAN, *Šta je sporno a šta neosporno o Muslimanima srpsko-hrvatskog jezika*, in: *Kritika*, 11, 1970, ožujak-travanj, s. 243-245.

²⁴⁵ Aziz HADŽIHASANANIVIĆ, *Anatomija jedne zablude*, in: *Oslobođenje*, 8. I. 1971, s. 3.

²⁴⁶ Grgo GAMULIN, *Na rubu ili u jezgri problema*, in: *Kritika*, 12, 1970, Svibanj – Lipanj, s. 398-403.

Ve stejné době se objevovaly v periodických i formou monografií publikace sociologických výzkumů, které dodávaly argumenty pro rozhodnutí uznat bosenské muslimy za nezávislý národ. Tyto práce hrály jednu z rozhodujících rolí při uznání muslimů národem, protože politické rozhodnutí se opírá o fakta dodaná sociologickými průzkumy, že muslimové se cítí být zvláštní svébytnou skupinou srovnatelnou a související se srbským a chorvatským národem, jak o tom například psala Vera Erlich. Tyto práce zároveň ale doporučovaly zvážit možné problémy spojené s etnickou identitou obyvatel Bosny a Hercegoviny, které vyvstávaly před blížícím se novým sčítáním lidu. Pro tento census a stanovení jeho kategorií sociologové doporučovali dodat přísnější vědecké podklady. Mezi těmito pracemi zaujímaly prvořadé místo studie Esada Ćimiće,²⁴⁷ Ruži Petrovićové,²⁴⁸ a Stipe Šuvara.²⁴⁹ Současně byla publikována série článků o bosenských muslimech v novinách *Borba*,²⁵⁰ Účelem těchto článků bylo vysvětlit širší veřejnosti muslimskou otázku komplexně jak ze sociologického, tak z filologického a etnografického pohledu.

Zároveň filolog a profesor bělehradské univerzity Asim Peco (1927-2011) publikoval řadu článků o bosenských dialektech.²⁵¹ Tvrdil v nich, že navzdory existenci obecné srbochorvatské normy je standardní mluvený jazyk obyvatel Bosny a Hercegoviny založen na tzv. „šćakavstine“. Jedná se o typ dialektu, který používá kombinaci písmen šć a žđ místo pro jiné dialekty tradičních št a žd (jako příklad *ognjišće* a ne *ognjište*, „ohniště“). Autor také píše, že bosenští muslimové, jak ukazují studie, zachovali archaický přízvuk jazyka a tvary. Asim Peco také podpořil teorii infuze

---

²⁴⁷ Esad ĆIMIĆ, *Nacija u svjetlu sociološke analize*, in: Sociologija, Beograd, god. XI, 1969, broj 3, s. 394, 398-403; Esad ĆIMIĆ, *Međunacionalni odnosi na raspotju*, in: Teorija in praksa, Ljubljana, 1969, št 10, s. 1479-1490.

²⁴⁸ Ruža PETROVIĆ, *Prostorne osobine etničkih grupa u Jugoslaviji*, Beograd, 1969; Ruža PETROVIĆ, *Zablude i istine s etničkoj distanci*, in: Nedeljne informativne novine, 31. VIII. 1969, s. 6-7.

²⁴⁹ Stipe ŠUVAR, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb, 1970.

²⁵⁰ *Muslimani – juče i danas*, in: *Borba – reflektor*, 15 septembar 1969, s. 18-23.

²⁵¹ Asim PECO, *Nacionalno osjećanje i jezička praksa*, in: *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, Banja Luka, god II, 1969/1970, br. 3, s. 18-25; Asim PECO, *Muslimani i šćakavstina*, in: *Borba*, 26. X. 1969, s. 12 a 27. X. 1969, s. 12; Asim PECO, *O specifičnostima govora naših Muslimana*, in: *Književnost i jezik*, Beograd, XVII/1970, br. 1, s. 148-166.

ikavštiny²⁵² na vytvoření literárního jazyka bosenských muslimů, avšak zároveň konstatoval, že v jazykové praxi se tato tendence dostatečně nerozvinula.²⁵³

V roce 1969 Atif Purivatra vydal knižně svůj soubor článků pod názvem *Národní a politický vývoj Muslimů (Nacionalni i politički razvitak Muslimana)*.²⁵⁴ Kniha byla většinou přijata pozitivně.²⁵⁵ Kritici kvitovali, že se Purivatovi podařilo objektivně vysvětlit historické zázemí, na kterém se bosenský muslimský národ vyvinul, a zároveň zůstal podporovatelem sjednocené Jugoslávie. Stojí za zmínku, že v tomto okamžiku bylo také publikováno mnoho článků dokazujících existenci samostatné bosenské

---

²⁵² *ikavica* je jedním ze tří hlavních typů výslovnosti reflexe *ě v srbochorvatském jazykovém kontinuu, ve kterém samohláska *i* stojí na místě protoslovanského *ě*. Ikavský typ je jedním z diferenciačních rysů pro řadu srbochorvatských dialektů - charakterizuje štokavské dialekty, které převládají v západní a severní části štokavské jazykové oblasti a dvou verze čakavského dialektu – jižně čakavského a jihozápadního istrijského.

²⁵³ A. PECO, *O specifičnostima*, s. 165.

²⁵⁴ Atif PURIVATRA, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana (rasprave i članci)*, Sarajevo, 1969.

²⁵⁵ Recenze na knihu Purivatre byli publikovány následujícími autory: Lazar AMINDŽIĆ, *Uspjeh jedne knjige*, in: *Odjek*, Sarajevo, br. 19-20, oktobar, 1970, s. 31; Nikola BABIĆ, *Atif Purivatra: Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, kniha VIII-IX, 1968–1969, s. 56-58; Momčilo BOJOVIĆ, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: *Pljevljanske novine*, br. 5, 15. III. 1971, s. 5; Abid BUDIMLIĆ, *Znanstveno protiv zabluda*, in: *Vjesnik*, Zagreb, 12. III, 1970, s. 10; Esad ĆIMIĆ, *Atif Purivatra „Nacionalni i politički razvitak Muslimana“*, in: *Naše teme*, Zagreb, XIV, 1970, br. 2, s. 420-424; Mirko DUKIĆ, *Danas je bolje nego juče*, in: *Spektar*, Sarajevo, god II, 1970, br. 13, 5.VI. 1970, s. 7; DŽ. M., *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: *Glasnik VIS*, XXXIII, br. 1-2, 1970, s. 29-30; Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Etnička posebnost Muslimana u Bosni i Hercegovini*, in: *Teorija in Praksa*, Ljubljana, 1970, br. 6-7, s. 1084-1087; Ali-Rizo HADŽIOMEROVIĆ, *O muslimanima dokumentovano*, in: *Borba*, Beograd, 21. XII 1969, s. 15; Mustafa IMAMOVIĆ, *Atif Purivatra „Nacionalni i politički razvitak muslimana“*, in: *Gledišta*, god. X, 1969, br. 12, s. 1745-1747; Šefko MEĐEDOVIĆ, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: *Lica Sarajevo*, god IV, 1970, br 28, april 1970, s. 5; Janko PLETERSKI, *Narodnost: Musliman*, in: *Naši razgledi*, Ljubljana, XIX/1970, št 9 (440), 8. V. 1970, s. 260-261; Hasan SUŠIĆ, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: *Nasi dani*, Sarajevo, br. 334, 5. III. 1970, s. 9.

literatury. Jsou to například články Mirdhata Begiče,²⁵⁶ Aliji Isakoviće²⁵⁷ a Muhameda Nuhiće.²⁵⁸ Všichni tito autoři podpořili myšlenku Muhameda Filipoviće o „bosenském duchu“ v literatuře; někteří z nich šli ještě dál. Alija Isaković hovořil o existenci samostatné bosenské literatury psané v bosenském jazyce, který je příbuzný s jazykem srbským a chorvatským. Ve svém článku se mimo jiné opíral o v té době nedávno zveřejněný *Slovník turcizmů v srbochorvatském jazyce* od Abdulaha Škaljiće,²⁵⁹ který považoval za další příklad existence samostatné jazykové normy.

O chorvatském charakteru bosenských muslimů psal Ivan Mužić,²⁶⁰ který nejenže bosenské muslimy klasifikoval jako součást chorvatského národa, ale také kritizoval ty zástupce chorvatských pravicových stran (Ante Kovačić atd.), kteří nechtěli uznat rovnocenný vztah mezi chorvatskými katolíky a muslimy. Mužić naopak pozitivně hodnotil ty autory, které se obdivovali muslimskou literaturu a kulturu a považovali Bosňáky za bratry (Ivan a Antun Mažuranićové, August Šenoa, Luka Botić atd.).²⁶¹ Historie ukázala, píše autor, že tento názor byl racionálnější a objektivnější brzy jej podpořili i ti, kdo kritizovali Mažuraniće a Šenou za jejich pozitivní vztah k bosenským muslimům. Autor navrhoval, aby se této pozice Chorvaté vždy drželi, jinak ztratí širokou vrstvu kultury, která jim pomohla zformovat se jako národ, a získat vliv v regionu, ke kterému historicky patří. Stojí za zmínku, že Mužić v článku citoval nejen tituly vydávané v Chorvatsku, ale také publikace vydávané chorvatským exilem. V něm je chorvatská publicistika 19. a 20. století kritizována nikoli z hlediska komunistické ideologie, ale z pozice jednoho ze směrů chorvatského národního hnutí.

---

²⁵⁶ Mirdhat BEGIĆ, *O muslimanskoj književnosti*, in: *Odjek*, 1970, br. 23-24, s. 11-12; Mirdhat BEGIĆ, *U čemu su razlike*, in: *Odjek*, 1970, br. 23-24, s. 14-15.

²⁵⁷ Alija ISAKOVIĆ, *Variante na popravnom ispitu*, in: *Život*, Sarajevo, god XIX, 1970, br. 11-12, s. 54-71; Alija ISAKOVIĆ, *Bh varijanta i muslimanska književnost*, in: *Vjesnik u srijedu*, 3. II. 1971, s. 3.

²⁵⁸ Muhamed NUHIĆ, *Lice i naličje jedene obrane*, in: *Komunist* 15. X. 1970, s. 34; Muhamed NUHIĆ, *Ime jedne literature*, in: *Komunist*, 26. XI. 1970, s. 32-33.

²⁵⁹ Abdulah SKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1969.

²⁶⁰ Ivan MUŽIĆ, *Ideje Zapada i Istoka u Hrvata*, in: *Kolo*, Zagreb, Br. 9, godina VIII (CXXVIII), rujan 1970, s. 1061-1067.

²⁶¹ Tamtéž, s. 1062-1063.

Deklarace bosenských muslimů, že si přejí být nezávislým národem, způsobila vášnivé debaty nejen se záhřebskou politickou elitou, ale také s vedením a kulturními kruhy dalších republik. Například značnou nespokojenost demonstrovala Skopje. Na západě Makedonie žije totiž etnická skupina makedonsky hovořících muslimů, tzv. Torbešů.²⁶² Zatímco Torbeši se sami označovali za „Turky“ nebo „muslimy“, v náboženském slova smyslu, Makedonci je považovali za součást svého národa. Uznání muslimského národa proto vyvolalo v makedonské politické elitě po vedením Nikole Minčeva značné obavy. Obávali se, že pod vlivem Muslimů v Bosně a Hercegovině se makedonští muslimové pokusí vytvořit vlastní identitu a oddělit se od ortodoxních Makedonců.²⁶³ Příkladem těchto obav byl rozhovor makedonské etnografky Galabe Palikruševové (1928-2009), který poskytla deníku "Nova Makedonija".²⁶⁴ Tento rozhovor vyvolal ostré kritiky ze Sarajeva. Bosenští straniční funkcionáři Hadžihasanović²⁶⁵ a Halilović²⁶⁶ Palikruševovou obvinili, že se pokoušela zmařit důležitý proces politického uznání bosenských muslimů.

V další práci také pokračoval Enver Redžić. V tomto okamžiku se stále více odklání od oficiální linie strany na muslimsku otázku k uznání bosenských muslimů jako jediného ústavního národa v SR Bosně a Hercegovině. V roce 1970 Redžić vydal antologii svých článků *Proudy a odpory (Tokovi i otpori)*,²⁶⁷ ve které dále rozvíjel své myšlenky z počátku 60. let. Na knihu pozitivně reagovali další autoři.²⁶⁸ Na druhou

---

²⁶² Torbeši jsou menšinovou náboženskou skupinou v komunitě etnických Makedonců, kteří jsou muslimové (především sunnitští, přičemž sufismus je také rozšířen mezi obyvatelstvem). Od většiny ortodoxních křesťanských makedonských komunit se po celá staletí kulturně liší a jsou etnicky a jazykově odlišní od velkých muslimských etnických skupin v Makedonii: Albánci, Turci a Romové. Oblasti obývané těmito makedonskými muslimy jsou Debarska Župa, Drimkol, Reka a Golo Brdo (v Albánii).

²⁶³ Života ĐORĐEVIĆ, *Statistika i politika*, in: Nedeljne informativne novine, 27. IX. 1970, s. 31-34.

²⁶⁴ Galaba PALIKRUŠEVA, *Vključivanje na etnički neizdiferenciranite grupi vo nacionalnite procesi*, in: Nova Makedonija, 22. IX. 1970, s. 4.

²⁶⁵ Aziz HADŽIHASANANIVIĆ, *Šta to nije završeno?* in: Oslobođenje, 9. I. 1971, s. 3.

²⁶⁶ M. HALILOVIĆ, *Istina o nesporazumu*, in: Oslobođenje, 2. II. 1971, s. 3.

²⁶⁷ Enver REDŽIĆ, *Tokovi i otpori*, Sarajevo, 1970.

²⁶⁸ Muhamed NUHIĆ, *Tokovi i otpori*, in: Komunist, 13. VIII. 1970, s. 12; Nikola BABIĆ, *Enver Redžić. Tokovi i otpori*, in: Pregled, Sarajevo, 1970, Br. 9, s. 302.

stranu však jeho samostatně publikovaný článek *O zvláštnostech bosenských muslimů (O posebnosti bosanskih Muslimana)*²⁶⁹ vzbudil ostrou kritiku od Kasima Suljeviće, jednoho z funkcionáře Ústředního výboru Svazu komunistů Bosny a Hercegoviny.²⁷⁰ Suljević obvinil Redžiće z rehabilitace „bosenské myšlenky“. Argumenty Redžiće, podle recenzenta, ničí národní jednotu v Bosně a Hercegovině. Redžić Suljevićovi odpověděl natolik drsným tónem, že ji časopis musel cenzurovat.²⁷¹ Ke kritice Redžiće se přidal také Salim Ćerić, který byl kdysi jeho dílem v pozitivním smyslu inspirován k vlastní tvorbě. Nyní však vydal monografii, která byla kritikou novějších Redžićových textů.²⁷²

Diskusi v hodnoceném období před sčítáním lidu v roce 1971 uzavíraly dva články v *Jugoslávském historickém časopisu* Avda Sućesky²⁷³ a Muhameda Hadžijahiće.²⁷⁴ Autoři v nich argumentovali, že bosensští muslimové mají samostatnou historii a kulturu. Nároky Srbů a Chorvatů na bosenské muslimy jako součást jejich vlastních národů by měly být jednou provždy odmítnuty, protože odporují a ničí „bratrství a jednotu“ národů Jugoslávie. Oba dva se také vyslovovali pro použití etnonymu Muslimové s velkým „M“, přičemž tvrdili, že to není nijak v rozporu se světskou povahou státu. Jak dokládali, již dnes (tehdy) byl v Bosně a Hercegovině termín „muslimové“ používán prakticky pouze v národním smyslu.

Veřejná polemika také probíhala ještě zcela bezprostředně před samotným sčítáním lidu, které proběhlo v březnu roku 1971. Na podporu rozhodnutí, aby bosensští muslimové v dotazníku měli možnost zvolit kategorii „Muslim ve smyslu národnosti“,

---

²⁶⁹ Enver REDŽIĆ, *O posebnosti bosanskih Muslimana*, in: *Pregled*, Sarajevo, april 1970, s. 457-488.

²⁷⁰ Kasim SULJEVIĆ, *Otpori tokovima muslimanske posebnosti*, in: *Pregled*, septembar 1970, s. 255-265.

²⁷¹ Enver REDŽIĆ, *Povodom "polemike" Kasima Suljevića Otpor tokovima muslimanske posebnosti*, in: *Pregled*, oktobar 1970, s. 425-427.

²⁷² Salim ĆERIĆ, *O jugoslovenstvu i bosanstvu*, Sarajevo, 1971.

²⁷³ Avdo SUĆESKA, *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, in: *Jugoslovenski Istorijski časopis*, broj 4, 1969, s. 47-55, zkrácená verze viz Avdo SUĆESKA, *Istorijske osnove nacionalnosti Muslimana*, in: *Oslobođenje*, 15. II. 1971, s. 3.

²⁷⁴ Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*, in: *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1970, br. 1-2, s. 55-70.

vyšly jak časopisecké články,²⁷⁵ tak celé knihy.²⁷⁶ Všichni kritizovali „bosenskou myšlenku“ Redžice, která podle nich přisuzovala srbsko-chorvatským muslimům hlavní roli v dějinách Bosny a Hercegoviny, jako nevědeckou a neodpovídající sebeidentifikaci bosenských muslimů. Pouze uznání Muslimů jako národa mohla být podle těchto publikací zárukou rovnosti, a toho, že nebude poškozeno srbské a chorvatské obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny.

Nicméně mnozí bosenští muslimové evidentně všem těmto úvahám nerozuměli a nechápali co má znamenat termín „Muslim z národního hlediska“. V důsledku tohoto nedorozumění se začaly objevovat teorie, které usilovaly o identitu mimo národní paradigma. Například panislámská teorie bosenské muslimy chápala pouze jako součást celosvětové islámské komunity (*ummy*) bez etnické příslušnosti. Nejslavnější představitel tohoto směru byl podnikový právník továrny „Bosna“ Alija Izetbegović (1925-2003), budoucí prezident Bosny a Hercegoviny, který ve své *Islámské deklaraci*,²⁷⁷ napsané koncem roku 1969,²⁷⁸ nikdy nepoužil ani termínu Bosňák, ani Jugoslávský muslim a označil světové islámské hnutí za monolitický organismus bez žádného národního rozdělení. Tato práce se stala významným momentem v

---

²⁷⁵ Nikola BABIĆ, *Bosanac – regionalno obiležje*, in: *Oslobođenje*, 16. 02. 1971, s. 7; Salim ĆERIĆ, *Pravo naroda na slobodan razvoj*, in: *Glas Sarajeva*, Juli 1970, s. 5; Ferid FERović, *Po svom etničkom porijeklu Muslimani BiH su Slaveni*, in: *Naši dani*, Sarajevo, br. 338, 15.IV 1970, s. 4; Muhamed FILIPOVIĆ, *Komunisti i muslimanska nacionalnost*, in: *Oslobođenje* 19. III 1971, s. 7; Zvonimir KOMARICA, *O nacionalnoj neopredijeljenosti (uz rasprave o popisu stanovništva u 1971 godini)*, in: *Kritika*, br. 13, Zagreb, Srpanj-kolovoz, 1970, s. 548-550; Zvonko LOGAR, *Kako ćemo se izjašnjavati prilikom popisa*, in: *Politika* 31. VIII. 1970, s. 5; Branko MIKULIĆ, *Revolucionarna izvorišta jedinstva i slobodnog razvoja*, in: *Oslobođenje*, 16. IX. 1970, s. 5; Fuad MUHIĆ, *Na putu istinskog rješenja*, in: *Odjek*, Sarajevo, br. 1-2, januar 1970, s. 3-5.

²⁷⁶ Salim ĆERIĆ, *Prilog pitanju: Jugoslovenska nacionalnost ili jugoslovenski socijalistički patriotizam*, Sarajevo, 1971; Muhamed HADŽIJAHIĆ – Atif PURIVATRA – Mustafa IMAMOVIĆ, *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja: Studijski izvještaj*, Sarajevo, 1970; Atif PURIVATRA - Kasim SULJEVIĆ, *Nacionalni aspekt popisa stanovništva u 1971. godini*, Sarajevo, 1971.

²⁷⁷ Alija IZETBEGOVIĆ, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, 1990.

²⁷⁸ Poprvé se začala šířit v roce 1970 a o 20 let později, v roce 1990, byla zveřejněna rozšířená edice Deklarace.

bosenském muslimské hnutí. Předznamenala krizi v národní ideologii. Mnoho obyčejných lidí nepřijalo ani jednu z koncepcí vytvořených muslimskými intelektuály za svou; vnímali je jako od reality vzdálené ideologické konstrukce federální i republikové komunistické elity. Současně však bosenští muslimové v tuto chvíli nepřijali ani panislámskou teorie, protože jejich kontakty s islámským světem v té době byly vesměs slabé a cenzura byla dostatečně silná, aby se seznámili a shodnotili příslušný spisy.

Pokud jde o emigrantskou a zahraniční literaturu, bylo ve sledovaném období velmi málo nových publikací. Pouze Smail Balić a Adil Zulfikarpašić ve svých publikacích psali o moderních trendech v bosenské literatuře a vedli polemiku se Salimem Čerićem a dalšími autoři, kteří kritizovali bosenské národní hnutí.²⁷⁹ Srbští a muslimští autoři který se považovali za Srby napsali série článků o pozitivním působení Stojana Protiće na podporu muslimské populace Bosny po vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců.²⁸⁰ Tvrzení článků bylo přitom dost sporné, protože v letech 1918–1920 v Bosně a Hercegovině došlo k čistkám muslimských organizací od elementů nelajálních vůči novému režimu. Pokud jde o samotného Stojana Protiće, odmítal jakoukoli formu muslimské identity a považoval bosenské muslimy za součást srbského národa. Zároveň zahraniční neslovanští autoři začali věnovat pozornost diskusi o politické situaci bosenských muslimů, jak například slavný rakouský slavista Josef Matl (1897–1974).²⁸¹

---

²⁷⁹ *Bosanski pogledi 1960–1967 : izbor clanaka o 50-godisnjici Adila Zulfikarpasica. Knj. 7*, Beć, 1971; S. BALIĆ, *Der Bos.-Herc. Islam*, in: *Der Islam*, 1968, XLIV, s. 115–157; Smail BALIĆ, *Der ethnische Habitus der patriarchalischen Bosniaken*, in: *Anatolica III*, 1969–1970, s. 213-235.

²⁸⁰ Filip CEMOVIĆ, *Stojan Protić i Muslimani*, in: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Vindzor, Kanada, 1970, s. 138-141; Branko MILJUŠ, *Stojan Protić i Muslimani*, in: *Glas kanadskih Srba*, Vindzor, 4-18 jan 1968, s. 6

²⁸¹ *Konstituieren sich die Muslime als eigene Nation?* in: *Staat und Nationalität in Jugoslawien*. Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa, XIX Jahrgang, Heft 8, August 1970, s. 113-122; J. MATL, *Das orientalische in der Kultur der Balkanvölker*, in: *Grazer und Münchner balkanologische Studien*, München, 1967.

Závěr

Otázka uznání bosenských muslimů za samostatný národ zůstávala klíčovým problémem dějin Jugoslávie. Od pozdně osmanské doby si území Bosny a Hercegoviny nárokovala národní hnutí jak Chorvatů, tak Srbů. Hlavní problém spočíval v tom, komu patří bosenská muslimská komunita. Jsou to Srbové, Chorvaté nebo zvláštní třetí národ? Každý měl svou vlastní odpověď. I poté, co se v roce 1945 dostali k moci komunisté, zůstal tento problém nevyřešen. Komunisté zakládali svou národnostní politiku na doktríně marxismu-leninismu. Jelikož podle jednoho z jeho „klasiků“ nemohla být náboženská složka základem národní identity, převzali tento názor také jugoslávští komunističtí publicisté a funkcionáři, Veselin Masleša nebo Edvard Kardelj, kteří se před válkou a během války národnostní otázkou zabývali. Sčítání lidu v letech 1948 a 1953 ale jasně ukázala, že toto dogma v praxi neplatilo, protože většina bosenských muslimů se neidentifikovala s žádným jiným národem a chovala se vůči nim velmi izolovaně. Teprve začátkem padesátých let se v Jugoslávii začalo diskutovat o mezinárodních politice v zemi a zejména o otázce existence samostatného muslimského národa v Bosně a Hercegovině. Za počátek této diskuse by podle našeho názoru měl být považován článek Moši Pijadeho v novinách "Borba" dne 9. ledna 1953, který poukázal na problém bosenských muslimů a vyzval k diskusi o této otázce. Diskuse v padesátých letech se vyznačovala následujícími znaky. Za prvé, mnoho schůzí, rozhovorů a diskusí o této problematice se vedlo na okraji konferencí a plénech Svazu komunistů Jugoslávie a Svazu komunistů Bosny a Hercegoviny a nebylo v této době zveřejněno. Stranické elity se totiž obávaly, že by otevření této otázky mohlo v Bosně ohrozit křehké poklidné soužití různých etnických skupin. Za druhé, první texty o bosenské problematice se objevily v odborných historických nebo společenských časopisech, zatímco noviny a periodika určená masovému čtenáři se prakticky tohoto procesu neúčastnily. Za třetí, na události ve vlasti prakticky nijak nereagovala jugoslávská diaspora. Zástupci pro-srbské a pro-chorvatské politické emigrace se nadále přeli o původ bosenských muslimů, a pokračovali tak v polemice, či spíše zápasu, který před válkou vedli na domácí půdě. Jen malá skupina muslimských emigrantů vedená Adilem Zulfikarpašićem a Smailem Balićem ve svých člancích a časopisech reagovala na diskuse vedené v Jugoslávii i na emigrantské spory a snažila se vytvořit vlastní ideologii založenou na myšlence nezávislého bosenského národa.

Bod zlomu nastal v roce 1961, kdy se jugoslávská vláda rozhodla uznat bosenské muslimy za etnickou skupinu. Tím se sice jasně odlišili od Srbů a Chorvatů, ale nestali se plnohodnotným jugoslávským národem. Toto rozhodnutí vyvolalo rozporuplnou reakci mezi bosenskou muslimskou elitou. Někteří je za stávajících podmínek považovali za přijatelné (Enver Redžić), jiní je však vnímali jako nedostatečné a žádali uznání bosenských muslimů za plnoprávný národ (Atif Purivatra, Hamdija Čemerlić). O tento názor se později začala opírat část bosenské stranické elity muslimského původu (Avdo Humo, Osman Karabegović, Džemal Bijedić), aby tak podle nas vyjádřili skrytou nespokojenost s rozdělením moci mezi Bělehradem a Sarajevem. Naopak představitelé srbské a chorvatské inteligence (Rodoljub Čolaković, Vera Erlich, Ivan Ribar atd.), toto rozhodnutí přijali bez nadšení, i když se tehdy ještě ve svých člancích nevyjadřovali tak negativně, jako o několik let později. Rozhodnutí uznat bosenské muslimy za samostatnou etnickou skupinou nejvíce negativně komentovali chorvatští emigranti. Chorvatští autoři (Juraj Krnjević, Dominik Mandić atd.) napsali řadu článků, ve kterých kritizovali toto rozhodnutí a obviňovali jugoslávský režim, že uznáním nezávislého muslimského národa upřednostňuje srbský element a nutí Chorvaty, aby se tomu podřídili. Srbští exiloví autoři (Lazo M. Kostić atd.), přijali rozhodnutí uznat muslimy za zvláštní etnickou skupinu o něco klidněji. Věřili totiž, že pokud je Bosna a Hercegovina v jednom státě se Srbskem, zájmy příslušníků srbského národa nejsou ohroženy.

Třetím důležitým bodem byl přelom roku 1966 a 1967. Pád Aleksandra Rankoviće přispěl ke změně složení ve vedení Svazu komunistů Jugoslávie a také, což bylo v tomto kontextu důležité, k personálním změnám v bosenské republikové vládě a ve Svazu komunistů Bosny a Hercegoviny. K moci nyní přišli funkcionáři ve čele s Džemalem Bijedićem, kteří z větší části podporovali afirmaci bosenských muslimů jako nezávislého národa. Také se mezitím změnilo postavení bosenské muslimské elity, stala se sebevědomější a nebála se klást své požadavky a prosazovat koncepce, které zpochybňovaly dosavadní, ideologicky zdůvodňované postupy. Důležitým předělem bylo také zveřejnění článku Muhameda Filipoviče *Bosenský duch v literatuře*, který prvně, zcela otevřeně hájil názor, že existuje zvláštní bosenská kultura a literatura, oddělená od srbské a chorvatské. Literární časopisy *Život*, *Pregled*, *Odjek* atd., které podporovaly uznání bosenských muslimů jako národa, získaly tehdy širokou popularitu.

Také se začala popularizovat myšlenka o zvláštních dějinách Bosňáků (Mak Dizdar), které začínají dobou středověké bosenské bányoviny.

Jugoslávské orgány se ocitly v obtížné situaci. Atmosféru velmi zhoršilo takzvané "masové hnutí" (Maspok), které začalo v sousedním Chorvatsku. Představitelé "masového hnutí" (Trpimir Macan, Dalibor Brozović, redakce záhřebského časopisu „Kritika“ atd.) byli rozhořčeni nerovným postavením Chorvatů v Bosně a Hercegovině a pokusy o vytvoření samostatného muslimského národa, jelikož bosenští muslimové byli podle jejich názoru součástí chorvatského národa. Co se týče srbské politické a kulturní elity, její hlavní pozornost se v té době soustředila na události v Kosovu, zatímco Bosně se věnovala velmi málo.

V této situaci rozhodl Ústřední výbor SK BiH na svém XVII. zasedání v roce 1968 o uznání bosenských muslimů za samostatný národ a zavedl kategorii „muslimové v národním smyslu“ ve všech dokumentech. Toto řešení podpořily také politické elity na svazové úrovni v Bělehradě. Z jedné strany tato formulace měla jak uklidnit srbské a chorvatské elity, z druhé strany ale zároveň i uspokojit část bosenské inteligence, která formulovala myšlenku „bosenského“ národa. Úřady se snažily dosáhnout rovnováhy mezi oběma konfliktními směry, což však bylo velmi těžké. Kromě toho vznikly nové problémy a diskuse, jako například s republikovým vedením Makedonie, které se obávalo, že by i makedonští muslimové mohli stejným způsobem žádat o právo na sebeurčení jako samostatného národa. Nadále však pokračoval spor o to, jak se má nový národ nazývat. Někteří trvali na označení „Bosňák“ a nemohli se smířit s tím, že by byl název národa totožný s označením náboženské komunity. Nevyřešena zůstala i řada otázek z minulosti Bosny a Hercegoviny, jakož i otázka vývoje moderních mezietnických vztahů na území republiky. Velká nespokojenost vládla v Záhřebu. Mezi inteligencí byl rozšířený názor, že uznání muslimů za národ bylo pomstou Bělehradu za „Maspok“.

Pokud jde o srbské a chorvatské emigranty, reakce na události ve vlasti nebyly nijak zvlášť bouřlivé. Pro srbské (Lazo M. Kostić) a chorvatské (Dominik Mandić) autory byly nejdůležitějším momentem události z roku 1961, kdy byl shora učiněn pokus o vyřešení národní otázky v Bosně. Události z roku 1968 pouze potvrdily v jejich očích tento směr SKJ ve „vytvoření nového národa.“

Obecně lze konstatovat, že diskuse neskončila ani v roce 1971. V období po sčítání lidu v tomto roce se poměry v republice rychle a na dlouhý čas docela uklidnily.

Ale protože pojem "muslimové srbochorvatského jazyka", zavedený vládou po zveřejnění knihy Salima Čeriće se stejným názvem byl velmi obrovský, kontroverzní a z tohoto důvodu velmi nepochopitelný pro mnohé lidi. A proto nový konflikt byl jen otázkou času. Staré spory ovšem s novou silou opět vyvstaly na konci osmdesátých let, kdy se na vlně liberalizace začaly objevovat národnostní problémy. Ty nakonec vedly k rozpadu Jugoslávie a ke krvavé válce.

Primárni literatura:

- AMIDŽIĆ, Lazar, *Uspjeh jedne knjige*, in: Odjek, Sarajevo, br. 19-20, oktobar 1970, s. 31.
- BABIĆ, Nikola – PURIVATRA, Atif, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, kniga VIII-IX, 1968–1969, s. 56-58.
- BABIĆ, Nikola, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, in: Pregled, 1966, br. 11-12, s. 435-448.
- BABIĆ, Nikola, *Enver Redžić. Tokovi i otpori*, in: Pregled, Sarajevo, 1970, Br. 9, s. 302.
- BABIĆ, Nikola, *Bosanac – regionalno obilježje*, in: Oslobođenje, 16. 02. 1971, s. 7.
- BAJRAKTAREVIĆ, Fehim, *Tursko-islamska kulturna baština Južnih Slavena*, in: Mogućnosti, Split, 1966, br. 4, s. 388-397.
- BALIĆ, Smail, *Etičko naličje bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Beč, 1952.
- BALIĆ, Smail, *Der ethnische Habitus der patriarchalischen Bosniaken*, in: Anatolica III, 1969–1970, s. 213-235.
- BALIĆ, Smail, *Islam u hrvatskim zemljama*, in: Hrvatski glas, Winnipeg, Canada, g. 29, br. 34, 2. IX 1957, s. 16-17.
- BALIĆ, Smail, *Die Muslims in Bosnien-Herzegowina*, in: Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa: Quellen und Berichte über Staat, Verwaltung, Recht, Bevölkerung, Wirtschaft, Wissenschaft und Veröffentlichungen in Südosteuropa, br. 9, sept. 1963, s. 158-161.
- BALIĆ, Smail, *Der Bos.-Herc. Islam*, in: Der Islam, 1968, XLIV, s. 115 – 157.
- BEGIĆ, Mirdhat, *O muslimanskoj književnosti*, in: Odjek 1970, br. 23-24, s. 11-12.
- BEGIĆ, Mirdhat, *U čemu su razlike*, in: Odjek 1970, br. 23-24, s. 14-15.
- BIJEDIĆ, Džemal, *Dosjednost u teoriji i praksi – osobnosti međunacionalnih odnosa u BiH*, in: Odjek, br. 9, 1966, s. 1-2.
- BIJEDIĆ, Džemal, *Kako je riješeno bosansko pitanje. Neke specifičnosti međunarodnih odnosa u BiH*, in: Bosna i Hercegovina, iseljenički kalendar 1967, s. 109-111.
- BIJEDIĆ, Džemal, *Govor na XVII sjednici Centralnog komiteta SK BiH*, in: XVII sjednica CK SK BiH, Sarajevo, 1968, s. 80-88.

- BLAŠKOVIĆ, Vladimir, *Smetnje i smutnje. U povodu jednog prigovora Holjavčevoj knjizi o Hrvatima izvan domovine*, in: *Kritika*, 6, 1969, s. 343-356.
- BLAŠKOVIĆ, Vladimir, *Anatomija jedne zablude ili šta to nije završeno*, in: *Oslobođenje*, 29. I. 1971, s. 3.
- BLAŠKOVIĆ, Vladimir, *Ograda od objede ili poruka javna povodom jedne arabeske kojajne i njene ture i jazije*, in: *Kritika*, br. 13, Zagreb, Srpanj-kolovoz 1970, s. 543-547.
- BOJOVIĆ, Momčilo, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: *Plijevljanske novine*, br. 5, 15. III. 1971, s. 5.
- Bratstvo : mesecni casopis za jacanje nacionalno-politickog jedinstva Srba pravoslavnih i Muslimana u emigraciji. God. 06, 1959. Br. 61, 64. Toronto : s.n. 1959
- BROZOVIĆ, Dalibor, *O društvenim korjenima medjunacionalnih problema i o njihovu pojavnom i motivacionom vidu*, in: *Vidik*, Split. 16-17, prosinac 1969, s. 9.
- BUDIMLIĆ, Abid, *Muslimani – jedan od tri „ravnopravna naroda“ u BiH*, in: *Vjesnik*, Zagreb 11. II. 1968, s. 7.
- BUDIMLIĆ, Abid, *Znanstveno protiv zabluda*, in: *Vjesnik*, Zagreb, 12. III, 1970, s. 10.
- CEMOVIĆ, Filip, *Stojan Protić i Muslimani*, in: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda, Vindzor, Kanada, 1970, s. 138-141.
- ČENGIĆ, Aziz, *Nekoliko rijeci na temu knjige dr. Balica "Etnicko nalicje bosanskohercegovačkih muslimana"*, 1953.
- ĆEMERLIĆ, Hamdija, *Pitanje nacionalnog osećanja Muslimana*, in: *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*. Sarajevo. god. I 1965, br 1, s. 377-381.
- ĆERIĆ, Salim, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968.
- ĆERIĆ, Salim, *O jugoslovenstvu i bosanstvu*, Sarajevo, 1971.
- ĆERIĆ, Salim, *Pravo naroda na slobodan razvoj*, in: *Glas Sarajeva*. Juli, 1970.
- ĆERIĆ, Salim, *Suočavanje*, in: *Odjek*, Sarajevo, br. 6, 15-31. III. 1968, s. 2, 15.
- ĆERIĆ, Salim, *Još o knjige „Muslimani srpskohrvatskog jezika“*, in: *Kritika*, Zagreb, br. 10. Siječanj-veljača, 1970, s. 100-107.
- ĆERIĆ, Salim, *Prilog pitanju: Jugoslovenska nacionalnost ili jugoslovenski socijalistički patriotizam*, Sarajevo, 1971.
- ĆIMIĆ, Esad, *Socijalističko društvo i religija- Ispitivanje odnosa između samoupravljanja i procesa prevladavanja tradicionalne religije*, Sarajevo, 1966.
- ĆIMIĆ, Esad, *Socialna sredina i religija*, in: *Odjek*. 1. maja 1965, br. 9, s. 1, 4.

- ĆIMIĆ, Esad, *Nacija u svjetlu sociološke analize*, in: Sociologija, Beograd. god. XI, 1969, broj 3. 394, s. 398-403.
- ĆIMIĆ, Esad, *Međunacionalni odnosi na raspotju*, in: Teorija in praksa. Ljubljana, 1969, št 10, s. 1479-1490.
- ĆIMIĆ, Esad, *Atif Purivatra „Nacionalni i politički razvitak Muslimana“*, in: Naše teme. Zagreb, XIV 1970, br. 2, s. 420-424.
- DUGONJIĆ, Rato, *Bosna i Hercegovina u jugoslovenskoj federaciji*, in: Oslobođenje 1 i 2 maj 1966, s. 3
- DUKIĆ, Mirko, *Danas je bolje nego juče*, in: Spektar. Sarajevo, god II. 1970, br. 13, 5.VI 1970, s. 7.
- DŽEMALIDINOVIĆ, Muhamed, *Koliko ima u Jugoslaviji muslimanskog stanovništva*, in: Takvim za godinu 1967. Sarajevo, 1966, s. 108-118.
- DŽEMALIDINOVIĆ, Muhamed, *Mjesto i uloga bosanskih Muslimana u političkom razvoju naših naroda*, in: Almanah sa prilogom takvima za 1387-1388 godinu. Izdanje Izvršnog odbora Udruženja „Ilmije“. Sarajevo 1967, s. 113-117.
- Dž. M, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: Glasnik VIS, XXXIII, br. 1-2, 1970, s. 29-30.
- ĐAKOVIĆ, Luka, *Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini*, in: Pregled, 57, 1967, knj. II, br. 9, s. 189-216.
- ĐORĐEVIĆ, Života, *Statistika i politika*, in: Nedeljne informativne novine, 27. IX 1970, s. 31-34.
- ĐOZO, Husein, *Pitanje međuvjerskih i međunacionalnih odnosa*, in: Glasnik VIS, god. XXIX, br. 5-6, 1966, s. 224-229.
- ĐOZO, Husein, *Musliman*, in: Glasnik VIS, god XXXI, br. 11-12, 1968, s. 475-480
- ĐOZO, Husein, *Izlaženje iz uskih okvira našeg postojanja*, in: Glasnik VIS, XXXIII, br. 3-4. 1970, s. 1-9.
- ĐOZO, Husein, *Islam I musliman*, in: Glasnik VIS, XXXIII, br. 5-6. 1970, s. 201-206.
- ĐURĐEV, Branislav, *Osnovna istorijsko-etnička pitanja o razvitku južnoslovenskih naroda do obrazovanja nacija*, in: Pregled, XII, 1960, knj. 2, s. 7-13.
- ERLICH, Vera, *Porodica u transformaciji*, Zagreb, 1964.
- FEJIĆ, Ibrahim, *Muslimane nove Jugoslavije žive i djeluju u slobodi i ravnopravnosti kakve u prošlosti nikada nisu imali*, in: Oslobođenje 28 marta 1952, s. 2.

- FEROVIĆ, Ferid, *Po svom etničkom porijeklu Muslimani BiH su Slaveni*, in: Naši dani, Sarajevo, br. 338, 15.IV 1970, s. 4.
- FILIPOVIĆ, Milenko, *Die serbokroatische Muhammedaner*, in: Tribus, Veröffentlichungen des Linden-Museums, Stuttgart, n. 9, 1960, s. 55-60.
- FILIPOVIĆ, Muhamed, *Bosanski duh u književnosti – šta je to?* in: Život, Sarajevo, mart 1967, s. 3-18.
- FILIPOVIĆ, Muhamed, *Komunisti i muslimanska nacionalnost*, in: Oslobođenje 19. III 1971, s. 7.
- FILIPOVIĆ, Nedim, *O nastanku feudalnih posjeda muslimanskog bosanskog plemstva*, in: Pregled, mart 1953, s. 386-393.
- FRANIĆ, Frane, *Muslimani i katolici*, in: Crkva u svijetu, Split, 2, 1967, s. 1-4.
- GAMULIN, Grgo, *Na rubu ili u jezgri problema*, in: Kritika, 12, 1970, Svibanj - Lipanj, s. 398-403.
- GRDJIC, Radmilo, *Razgovori o Bosni*, in: Glas Kanadskih Srba Windsor g. 23 (1959–1960), br. 1453-54 (31. XII – 7.I).
- HADŽIHASANANIVIĆ, Aziz, *Anatomija jedne zablude*, in: Oslobođenje, 8. I 1971, s. 3.
- HADŽIHASANANIVIĆ, Aziz, *Ko je šta?* in: Oslobođenje, 29. I 1971, s.3.
- HADŽIHASANANIVIĆ, Aziz, *Šta to nije završeno?* in: Oslobođenje, 9. I 1971, s. 3.
- HADŽIJAHIC, Muhamed, *Turska komponenta u etnogenezi bosanskih muslimana*, in: Pregled, Sarajevo, 1966, 11-12, s. 485-503.
- HADŽIJAHIC, Muhamed, *Ko su balije*, in: Politika, 27. VIII 1967, s. 18.
- HADŽIJAHIC, Muhamed, *Etnička posebnost Muslimana u Bosni i Hercegovini*, in: Teorija in Praksa. Ljubljana, 1970, br. 6-7.
- HADŽIJAHIC, Muhamed – PURIVATRA, Atif – IMAMOVIĆ, Mustafa, *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja: Studijski izvještaj*, Sarajevo, 1970.
- HADŽIJAHIC, Muhamed, *Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*, in: Jugoslovenski istorijski časopis, 1970, br. 1-2.
- HADŽIOMEROVIĆ, Ali-Rizo, *Naš zemljak Ibrahim Berbić napisao je prvu tursko-bosansku i bosansko-tursku gramatiku*, in: Oslobođenje, 8 jul 1952, s. 8.
- HADŽIOMEROVIĆ, Ali-Rizo, *O muslimanima dokumentovano*, in: Borba, Beograd, 21. XII 1969, s. 15.
- HALILOVIĆ, M, *Istina o nesporazumu*, in: Oslobođenje, 2. II 1971.

- HOLJEVAC, Većeslav, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1967, 2 vyd. 1968.
- HROMALIĆ, Hamid, *Muslimane između hrvatske i srpske politike*, in: Hrvatska država, Berlin – Munhen, g. XII 11 (1965), br. 123, mart.
- HROMALIĆ, Hamid, *Autonomija Bosne I Hercegovine*, in: Hrvatska država, Berlin – Munhen, g. XII 11 (1965), br. 127-128, srpanj-kolovoz.
- Hrvatska misao. Godina 1955 ; sv. 10-15. Knjizica za kulturna, politicka i socijalna pitanja.
- HUMO, Avdo, *Osnova ravnopravnosti je u podjeli viška rada*, in: NIN od 20 marta. 1966, broj 793, s. 5.
- HUMO, Avdo, serija članaka „Muslimani u Jugoslaviji” , in: Komunist, Beograd, 1968.
- *Potreba naučne obrade*, in: Komunist, Beograd, 11. VI. 1968, s. 9.
  - *Politika svojatanja*, in: Komunist, Beograd, 18. VI 1968, s. 19.
  - *Individualnost naroda*, in: Komunist, Beograd, 25. VI 1968, s. 15.
  - *Logika državnosti*, in: Komunist, Beograd, 1. VIII 1968, s. 9.
  - *Puna sloboda i rovnopravnost*, in: Komunist, Beograd, 8. VIII 1968, s. 8.
- HUMO, Avdo, *Govor na XVII sjednici Centralnog komiteta SK BiH*, in: XVII sjednica CK SK BiH. Sarajevo, 1968, s. 105-125.
- HUMO, Avdo, *Integracioni smisao državnosti. Finese nacionalnog pitanja*, in: Odjek, Sarajevo, 1 april 1969.
- HUMO, Avdo, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, in: Pregled, april 1970, s. 429-455.
- IMAMOVIĆ, Mustafa, *Atif Purivatra „Nacionalni i politicki razvitak muslimana”* , in: Gledišta, god X, 1969, br. 12, s. 1745-1747.
- ISAKOVIĆ, Alija, *Variante na popravnom ispitu*, in: Život, Sarajevo, god XIX, 1970, br. 11-12, s. 54-71.
- ISAKOVIĆ, Alija, *Bh varijanta i muslimanska književnost*, in: Vjesnik u srijedu, 3. II 1971.
- JEVČEVIĆ, Dobroslav, *Muslimanski problem u Srbiji*, in: Bratstvo : mesecni casopis za jaccanje nacionalno-politickog jedinstva Srba pravoslavnihi i Muslimana u emigraciji. God. 02, 1955. Br. 11. Toronto : s.n. 1955, s. 3.
- JOKANOVIĆ, Vlado, *O Bošnjastvu*, in: Odjek, 1-15 VIII 1968, s. 2, 15.

- JOKANOVIĆ, Vlado, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, in: Pregled, avgust 1968, s. 137-163, a septembar 1968, s. 241-263.
- KAJMAKOVIĆ, Omer, *Dve busije jedne zavere*, in: Amerikanski Srbobran, Picburg, 23 novembar 1959.
- KAMBER, Charles, *Islam u hrvatskim zemljama : o postanku, razvitku i sadašnjem stanju muslimanske grupe medju Hrvatima*, Winnipeg : s.n. 1957.
- KAMBER, Dragutin, *Meštrovićeva briga za Muslimane. Prilog boljem poznavanju jednog hrvatskog gorostasa*, in: Hrvatska revija, Buenos Aires, g. 12, 1962, sv 4(48), prosinac, s. 435-444.
- KARABEGOVIĆ, Osman, *Govor na XVII sjednici Centralnog komiteta SK BiH*, in: XVII sjednica CK SK BiH, Sarajevo, 1968, s. 160-170.
- KARDELJ, Edvard – Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, in: Kultura, beograd, 1960, s. 104.
- KOMARICA, Zvonimir, *O nacionalnoj neopredijeljenosti (uz rasprave o popisu stanovništva u 1971 godini)*, in: Kritika br. 13. Zagreb. Srpanj-kolovoz 1970, s. 548-550.
- Konstituieren sich die Muslime als eigene Nation?* in: Staat und Nacionalitat in Jugoslavien. Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa, XIX Jahrgang, Heft 8, August 1970, s. 113-122.
- KOSTIĆ, Lazo M., *Verski odnosi u Bosni i Hercegovini*, Minhen, 1965, s. 176.
- KOSTIĆ, Lazo M., *Nove jugoslovenske "narodnosti" : demografsko-etnografska studija*, Toronto, 1965.
- KOSTIĆ, Lazo M., *Šta su Srbi Mislili o Bosni*, in: *Političko-istorijska studija*, Toronto, 1965, s. 125.
- KOSTIĆ, Lazo M., *Etnički odnosi Bosne i Hercegovine, Istorijska i etnopolitička studija*, Švajcarska, 1967, s. 254.
- KOSTIĆ, Lazo M., *Nauka utvrđuje narodnost b.-h. Muslimana*, Etnografska studija, Toronto, 1967, s. 128.
- KOSTIĆ, Lazo M., *Istoriska i slična prava na Bosnu i Hercegovinu*, Baden, 1968, s. 310.
- KRNJEVIĆ, Juraj, *Kako se iz neopredjeljenih službeno fabriciraju opredeljeni*, in: Hrvatski Glas, Winnipeg, g. 33 (1961), br. 12, (20. III).

- KRNJEVIĆ, Juraj, *Još o komunističkoj statistici Bosne i Hercegovine*, in: Svijest (London), g. 8 (1961), br. 2, (64), lipanj.
- KRNJEVIĆ, Juraj, *Opet Bosna i Hercegovina*, in: Hrvatski Glas, Winnipeg, 35, 1963, br 11 (10. III).
- KULIŠIĆ, Spiro, *Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini*, in: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1953.
- KULIŠIĆ, Spiro, *Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda Bosne i Hercegovine*, in: Pregled, Sarajevo, XIII, 1961, br. 1, s. 9-16.
- KURTOVIĆ, Todo, *Samostalne republike izraz nacionalne ravnopravnosti*, in: Oslobođenje, 16.I. 1971.
- LOGAR, Zvonko, *Kako ćemo se izjašnjavati prilikom popisa*, in: Politika, 31. VIII 1970, s. 5
- MACAN, Trpimir, *Neznanstveni pristup prošlosti i budućnosti naroda Bosne i Hercegovine*, in: Kritika, Zagreb, br. 7, srpanj-kolovoz, 1969.
- MACAN, Trpimir, *Šta je sporno a šta neosporno o Muslimanima srpsko-hrvatskog jezika*, in: Kritika, 11, 1970, ožujak-travanj.
- MAČEK, Vladko, *Istok i Zapad*, in: Kalendar Hrvatski glas za prestupnu godinu 1964, s. 36-37.
- MANDIĆ, Dominik, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim, 1963.
- MANDIĆ, Dominik, *Etnicka povijest Bosne i Hercegovine*, Rim, 1967.
- MANDIĆ, Dominik, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, in: Hrvatska revija, god. XIII., sv. 4 (52), Buenos Aires, 1963.
- MARJANOVIĆ, Joco, *Avest prošlost. O karakteru međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini*, in: Odjek, 15.II. 1968.
- MASLEŠA, Veselin, *Muslimansko pitanje*, in: Dela, Druga knjiga, Sarajevo, 1954, s. 148-166.
- MATL, J, *Das orientalische in der Kultur der Balkanvolker*, in: Grazer und Muhener balkanologische Studien, Munhen, 1967.
- MEĐEDOVIĆ, Šefko, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: Lica, Sarajevo, god IV, 1970, br 28, april 1970, s. 5
- MIJATOVIĆ, Cvijetin, *Novo vreme, nove vrednosti*, in: Politika-ekspres, 30 april, 1 i 2 maj 1968, s. 13.

- MIKULIĆ, Branko, *Sveodlučna bitka protiv antisocijalističkih snaga*, in: Oslobođenje, 9. I. 1970.
- MIKULIĆ, Branko, *Revolucionarna izvorišta jedinstva i slobodnog razvoja*, in: Oslobođenje, 16. IX. 1970.
- MILJUŠ, Branko, *Moralna kaljuza*, in: Amerikanski Srbobran, Pieburg, 28 sept. 1959, 2,5 i 9 oktobar 1959.
- MILJUŠ, Branko, *Stojan Protić i Muslimani*, in: Glas kanadskih Srba, Vindzor, 4-18 jan 1968.
- MUHIĆ, Fuad, *Na putu istinskog rješenja*, in: Odjek Sarajevo. br. 1-2, januar 1970.
- MURVAR, Vatroslav, *Hrvatska i Hrvati, državno-sociološki prikaz u 17 eseja*, Chicago, 1953.
- Musliman kao oznaka etničke pripadnosti*, in: Takvim za godinu 1966, Izdanije Izvršnog odbora Udruženja Ilmije u SRBiH, Sarajevo, 1965, s. 63-68.
- Muslimani – juče i danas*, in: Borba – reflektor, 15 septembar 1969.
- MUŽIĆ, Ivan, *Razmatranja o povijesti Hrvata*, Split, 1967, s. 13-14, 42-43.
- MUŽIĆ, Ivan, *Ideje Zapada i Istoka u Hrvata*, in: Kolo, Zagreb, Br. 9, godina VIII (CXXVIII), rujan 1970, s. 1061-1067.
- Narodi Jugoslavije*, Beograd, 1965.
- NUHIĆ, Muhamed, *Bosanski duh u književnosti i bosanski duh u eseju dr Muhameda Filipovića*, in: Komunist, 25 maja 1967, s. 6.
- NUHIĆ, Muhamed, *Tokovi i otpori*, in: Komunist, 13 VIII 1970, s. 12
- NUHIĆ, Muhamed, *Lice i naličje jedene obrane*, in: Komunist, 15. X 1970.
- NUHIĆ, Muhamed, *Ime jedne literature*, in: Komunist, 26 XI 1970, s. 32-33.
- OSTROVIĆ, Pavle, *O Bosni i Bošnjacima*, in: Zajedničar, god 61, 9 Veljače 1966, s. 8.
- OSTROVIĆ, Pavle, *Hrvati izvan domovine*, in: Zajedničar, 18. IX. 1968.
- PALIKRUŠEVA, Galaba, *Vključivanje na etnički neizdiferenciranite grupi vo nacionalnite procesi*, in: Nova Makedonija, 22. IX. 1970, s. 4.
- PECO, Asim, *Nacionalno osjećanje i jezička praksa*, in: Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti, Banja Luka, god II, 1969/1970, br. 3, s. 18-25.
- PECO, Asim, *Muslimani i šćakavstina*, in: Borba, 26. X. 1969. s. 12, a 27. X. 1969, s. 12.

- PECO, Asim, *O specifičnostima govora naših Muslimana*, in: Književnost i jezik, Beograd XVII/1970, 1, s. 148-166.
- PEJANOVIĆ, Đorđe, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955, s. 56-65.
- PETROVIĆ, Ruža, *Obrazovana i profesionalna struktura etničkih grupa i o obrazovnoj strukturi Muslimana*, in: Gledišta, 1967, 8-9, s. 1207.
- PETROVIĆ, Ruža, *Prostorne osobine etničkih grupa u Jugoslaviji*, Beograd, 1969.
- PETROVIĆ, Ruža, *Zablude i istine s etničkoj distanci*, in: Nedeljne informativne novine, 31. VIII. 1969, s. 6-7.
- PIJADE, Moša, *O popisu stanovništva*, in: Borba, 21. I. 1953, s. 3.
- PLETERSKI, Janko, *Narodnost: Musliman*, in: Naši razgledi, Ljubljana, XIX/1970, št 9 (440), 8. V. 1970, s. 260-261.
- PURIVATRA, Atif, *Nacionalni i politicki razvitak Muslimana (rasprave i članci)*, Sarajevo, 1969.
- PURIVATRA, Atif – SULJEVIĆ, Kasim, *Nacionalni aspekt popisa stanovništva u 1971. godini*, Sarajevo, 1971.
- REDŽIĆ, Enver, *Drustveno-istorijski aspekt "nacionalnog opredjeljenja" muslimana Bosne i Hercegovine*, in: Beograd : Socijalizam, god. IV, 1961, br. 3 1961, s. 31-89.
- REDŽIĆ, Enver, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo, 1963.
- REDŽIĆ, Enver, *O posebnosti bosanskih Muslimana*, in: Pregled, april 1970, s. 457-488.
- REDŽIĆ, Enver, *Tokovi i otpori*, Sarajevo, 1970.
- REDŽIĆ, Enver, *Povodom "polemike" Kasima Suljevića Otpor tokovima muslimanske posebnosti*, in: Pregled, oktobar 1970, s. 425-427.
- RIBAR, Ivan, *O položaju Muslimana na II zasjedanju AVNOJ-a*, in: Informator, Zagreb, 28. XI. – 1. XII. 1962.
- S, *Meštrovićeve Uspomene I Muslimani Bosne I Hercegovine*, in: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Vinzor 1970, s. 179-181.
- SALIHović, Ferid, *Meštrović I Muslimani*, in: Hrvatska država, Berlin Munhen XI (10) 1964, br. 120 prosinac.
- SKALJIĆ, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1969.
- Spomenica Drustva Bosansko-hercegovačkih i sandzackih Hrvata muslimana (10. 4. 1950 - 10. 4. 1955)*, Denholm, 1955.

- SUĆESKA, Avdo, *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, in: Jugoslavenski Istorijski časopis. broj 4, 1969, s. 47-55.
- SUĆESKA, Avdo, *Historijske osnove nacionalnosti Muslimana*, in: Oslobođenje, 15. II. 1971.
- SULJEVIĆ, Kasim, *Otpori tokovima muslimanske posebnosti*, in: Pregled, septembar 1970.
- SUSIĆ, Hasan, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, in: Nasi dani, Sarajevo, br. 334. 5. III. 1970, s. 9.
- Šesti plenum Centralnog Komiteta Saveza Komunista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1963, s. 36-40
- ŠUVAR, Stipe, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb, 1970.
- TOMAŠIĆ, Dinko, *O narodnosti b-h. muslimana*, in: Godisnjak 1957. Wien, 1957, s. 36-40.
- ZULFIKARPAŠIĆ, Adil, *Bosansko-hercegovački muslimani u ogledalu emigrantskog i inozemnog tiska*, in: Godisnjak 1957, Wien, 1957, s. 60-68.

Sekundárni literatura.

- ANTIĆ, Čedomir – KEČMANOVIĆ, Nenad, *Istorija Republike Srpske*, Beograd, 2016.
- ATTILA HOARE, Marko, *Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, Oxford University Press, 2013.
- FILANDRA, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998.
- FRIEDMAN, Francine, *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, Boulder, Colorado, 1996.
- HLADKÝ, Ladislav, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno, 2006.
- Identitet Bosne I Hercegovine kroz historiju I. Zbornik radova*, Sarajevo, 2011.
- IMAMOVIĆ, Mustafa, *Istorija Bosnjaka*, Sarajevo, 1997.
- IMAMOVIĆ, Mustafa, *Knjige i zbivanja*, Sarajevo, 2008.
- JAHIĆ, Dževad, *Bošnjački narod i njegov jezik*, Sarajevo, 1999.
- KAMBEROVIĆ, Husnija, *Hod po trnju. Iz Bosansko-hercegovačke historije 20 stoljeća*, Sarajevo, 2011.
- KAMBEROVIĆ, Husnija, *Džemal Bjedić: politička biografija*, Sarajevo, 2017.

- KAMBEROVIĆ, Husnija, *Josip Broz Tito i nacionalni identitet muslimana u Bosni i Hercegovine – dva viđenja*, in: *Tito – viđenja i tumačenja*. ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd, 2011, s. 274-282.
- KAMBEROVIĆ, Husnija (ed.), *Rasprave o nacionalnom indetitetu Bošnjaka*, Zbornik radova, Sarajevo, 2009.
- KARIĆ, Enes, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. stoljeća*, Sarajevo, 2004.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
- LENIN, V, I, *O prave nacij na samoopredelenie*, in: *Poln. sobr. soch.*, t. 25, s. 255-320.
- LUČIĆ, Iva, *Im Namen der Nation: Der politischer Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien, 1956–1971*, Uppsala, 2016.
- MALCOLM, Noel, *Bosnia: A Short History*, London, 2002.
- MUJANOVIĆ, Mihad, *Muslimové, a ne mohamedanci! Ke kořenům bošňackého narodního hnutí v letech 1878–1918*, Praha, 2018, s. 17-18.
- NOVAKOVIĆ, Dragan, *Islamska zajednica i nacionalno opredjeljenje muslimana u socialističeskoj Jugoslaviji*, in: *Istorija 20 veka*, 2, 2008, s. 461-475.
- PELEŠIĆ, Muhidin, *Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini*, in: *Prilozi*, 29, 2000, s. 367- 403.
- RAMET, Pedro, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983*, Bloomington, 1984.
- REDŽIĆ, Enver, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*, Sarajevo, 2000.
- SILBER, Laura – LITTLE, Alan, *The Death of Yugoslavia*, London, 1995.
- Zadaci SK Srbije u razvoju medjunacionalnih odnosa I borbi protiv nacionalizma*, Beograd, 1978.
- ŽÍLA, Ondřej, *Bosna a Hercegovina*, in: *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje*, Praha, 2016.
- ŽÍLA, Ondřej, *Jedna si jedina moja domovina?: Etnodemografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945-2013*, Praha, 2015.